

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

КАФЕДРА ПРАВА

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ЗМІСТУ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ
ПОТОЧНОГО І ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗДОБУВАЧІВ
ВИЩОЇ ОСВІТИ, ЇХ ЗНАНЬ З ДИСЦИПЛІНИ «АГРАРНЕ ПРАВО»

для здобувачів вищої освіти спеціальності

081 Право

Мелітополь, 2020

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

КАФЕДРА ПРАВА

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ЗМІСТУ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ
ПОТОЧНОГО І ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗДОБУВАЧІВ
ВИЩОЇ ОСВІТИ, ЇХ ЗНАНЬ З ДИСЦИПЛІНИ «АГРАРНЕ ПРАВО»

для здобувачів вищої освіти спеціальності

081 Право

ЗАТВЕРДЖЕНО:

на засіданні кафедри права

протокол №2. від 12.09.2019р.

Завідувач кафедри: В.Д. Гапотій

Мелітополь 2020

УДК 378.091.322:349.42(072)

Методичні рекомендації щодо змісту та організації поточного і підсумкового контролю їх знань здобувачів вищої освіти з дисципліни «Аграрне право» (для здобувачів вищої освіти спеціальності 081 Право/ Уклад. В.Г.Поліщук, Мелітополь, МДПУ імені Богдана Хмельницького. 2020. – 95с.

Методичні рекомендації містять перелік питань, що охоплюють зміст програми дисципліни, карту самостійної роботи здобувачів вищої освіти, порядок поточного і підсумкового контролю оцінювання знань здобувачів вищої освіти денної та заочної форм навчання, плани семінарських занять і практичні завдання, список рекомендованих нормативно-правових актів і літератури.

Розрахований на викладачів, здобувачів вищої освіти денної та заочної форм навчання при підготовці до навчальних занять з навчальної дисципліни «Аграрне право».

Укладач: к.ю.н., доцент ,Поліщук В.Г.

Анотація до курсу

Програму навчальної дисципліни «**Аграрне право**» складено відповідно до освітньої програми підготовки «бакалавр», галузь 08 «Право», спеціальності 081 «Право».

Навчальна дисципліна належить до циклу вибіркових дисциплін.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є надання базових знань з теоретико-методологічних засад, генезису, еволюції і сучасного стану аграрного права, системи аграрного законодавства, а також відповідних теоретичних знань, наукових розробок, спрямованих на сприйняття та вдосконалення аграрного права та аграрного законодавства як правової бази громадянського суспільства. Структурно і змістовно навчальна дисципліна представлена у вигляді тематичних блоків навчального курсу (розділів), що охоплюють ключові проблеми аграрного права.

Міждисциплінарні зв'язки: конституційне право, цивільне право, земельне право, право інтелектуальної власності, господарське право, адміністративне право, кримінальне право, міжнародне право, теорія управління.

Мета та цілі курсу

Метою та основним завданням навчальної дисципліни «**Аграрне право**» є: отримання сукупності знань щодо концептуальних засад правового регулювання аграрних правовідносин, змісту та сутності основних правових інститутів аграрного права, правового положення суб'єктів, а також формування навичок необхідних для застосування у практичній діяльності. Завдання: опанування здобувачами вищої освіти змісту правових інститутів, що регулюють аграрні правовідносини в Україні, оволодіння навичками практичного тлумачення та застосування правових норм, що складають вказані інститути, вироблення професійного світогляду на механізм правового регулювання аграрних відносин в Україні. ЗМ 1: Загальна частина ЗМ 2: Особлива частина

Загальні компетентності

ЗК2. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

ЗК13. Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку права, його місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій.

ЗК15. Прагнення до збереження навколишнього середовища.

Спеціальні (фахові, предметні) компетентності (СК):

СК2. Знання і розуміння ретроспективи формування правових і державних інститутів.

СК6. Знання і розуміння основ права Європейського Союзу.

СК12. Здатність аналізувати правові проблеми, формувати та обґрунтовувати правові позиції.

СК16. Здатність до логічного, критичного і системного аналізу документів, розуміння їх правового характеру і значення.

Соціально-гуманітарна ерудованість

2. Здійснювати аналіз суспільних процесів у контексті аналізованої проблеми і демонструвати власне бачення шляхів її розв'язання.

5. Давати короткий висновок щодо окремих фактичних обставин (даних) з достатньою обґрунтованістю.

Дослідницькі навички

8. Використовувати різноманітні інформаційні джерела для повного та всебічного встановлення певних обставин.

Комунікація

12. Доводити до респондента матеріал з певної проблематики доступно і зрозуміло.

13. Пояснювати характер певних подій та процесів з розумінням професійного та суспільного контексту.

Професійна самоорганізація та використання інформаційних технологій

14. Належно використовувати статистичну інформацію, отриману з першоджерел та вторинних джерел для своєї професійної діяльності.

Праворозуміння

18. Виявляти знання і розуміння основних сучасних правових доктрин, цінностей та принципів функціонування національної правової системи.

19. Демонструвати необхідні знання та розуміння сутності та змісту основних правових інститутів і норм фундаментальних галузей права.

Правозастосування

21. Застосовувати набуті знання у різних правових ситуаціях, виокремлювати юридично значущі факти і формувати обґрунтовані правові висновки.

Результати навчання

Після вивчення навчальної дисципліни «Аграрне право» студент повинен знати:

5. Обсяг курсу

Вид заняття	лекції	практичні заняття	самостійна робота
К-сть годин	16	12	152

6. Ознаки курсу:

Рік викладання	семестр	спеціальність	Курс	Нормативний\вибірковий
2019/2020	7/8	081 Право	4	в

Тема 1: Предмет, система та основні поняття курсу “Аграрне право”.

План

1. Аграрна реформа в Україні. Поняття аграрного права
2. Предмет аграрного права та методи правового регулювання
3. Принципи аграрного права та Система аграрного права

РОЗКРИВАЄМО найбільш складні питання, які визивають труднощі в вивченні.

Сутність і особливості аграрної реформи в Україні

Аграрна реформа – це процес трансформації економічних відносин в аграрному секторі.

Аграрні реформи передбачають трансформацію економічної власності, реформу ціноутворення, оподаткування, рентних платежів, заробітної плати тощо, тобто усієї сукупності економічних відносин.

У країнах Центральної і Східної Європи аграрні реформи здійснювалися шляхом заснування акціонерних товариств, ваучерних та державних акціонерних товариств, створення індивідуальних фермерських господарств (заснованих на праці господаря і членів його сім'ї, а також на найманій праці), кооперативів та ін.

Переважає за таких перетворень колективна форма власності. Так, у Східній Німеччині в середині 90-х років ХХ ст. новостворені селянські господарства (середній розмір ділянок – до 140 га) разом з особистими підсобними господарствами використовували менше 20% сільськогосподарських угідь, нові кооперативи (середній розмір ділянок – приблизно 1500 га), майже 40%, товариства з обмеженою відповідальністю (до 950 га) – менше 25% угідь. У Чехії селянські господарства використовують менше 20% угідь, нові сільськогосподарські кооперативи – майже 50%, господарські товариства – 17%. Винятком з цієї закономірності є Польща (де на селянські господарства припадає майже 75 угідь), Албанія і Румунія.

В Україні аграрна реформа розпочалася в грудні 1990 року. Тоді, ще за радянських часів, Верховна Рада Української РСР ухвалила Постанову "Про земельну реформу", відповідно до якої всі землі було оголошено об'єктом земельної реформи. А вже в березні 1992 року (усього через 15 місяців) Верховна Рада прийняла нову Постанову "Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі", уперше поставивши завдання з приватизації землі.

То були цілком логічні і політично виважені кроки нової влади молодій Українській державі.

Шлях реформування аграрного сектору в Україні, якщо порівнювати із державами Центральної і Східної Європи, був значною мірою унікальний. **Наші аграрні перетворення здійснювалися у п'яти напрямках.**

Перший – господарська реформа. Вона передбачала перетворення колгоспів і радгоспів на приватно-ринкові структури, збереження цілісності земельних масивів та майнових комплексів великих підприємств, вільний вибір селянами різних форм господарювання.

Другий – земельна реформа. Вона була спрямована на втілення в життя гасла "Земля належить тим, хто на ній працює". Треба було навіки закріпити й надійно захистити права власності селян на землю.

Третій – формування аграрного ринку на місці старої планово-розподільчої системи збуту продукції. Мільйони працівників, спеціалістів та керівників господарств треба навчити ринковим методам ведення господарства, заробляти доходи не в державі, а на вільному ринку, зокрема і зовнішньому.

Четвертий напрям – фінансова стабілізація. Слід належним чином фінансово оздоровити аграрний сектор, зняти з нього непосильний борговий

та податковий тягар, відкрити шлях інвестиціям і кредитам, зупинити наростання цінових диспропорцій, безробіття та падіння доходів селян.

П'ятий напрям – соціальний розвиток. Перед нашою державою постала глобальна проблема – перетворити села з трудових додатків колгоспів і радгоспів на самодостатні й самоврядні територіальні громади, створити в них нормальні умови для життя, побуту, праці й відпочинку.

Варто відмітити, що аграрне реформування в Україні було набагато складніше, ніж, наприклад, в Польщі, Чехії, Угорщині чи Словенії. Там переважно збереглися власність селян на землю й засади аграрного ринку, а соціальний розвиток сіл був набагато вищий. Україна з початку 90-х років опинилася в глибокій економічній кризі.

Перелом в аграрному секторі наступив в Україні тоді, коли почали створюватися господарські структури ринкового типу, здійснюватися приватизація, почав формуватися аграрний ринок. Реальні зрушення в аграрній сфері розпочалися з кінця 90-х років. За останні п'ять років (2000-2004, з урахуванням прогнозу на поточний рік), середньорічний приріст сільськогосподарської продукції в Україні становить 6%.

Ці темпи вищі, ніж були в усі радянські п'ятирічки, крім повоєнної. Це результат появи реального власника, господаря землі, зацікавленого у своїй праці та відповідального за свою діяльність.

Цей феномен селянина-господаря вдруге підтвердився на теренах України. За свідченням відомого українського вченого Михайла Туган-Барановського, протягом півстоліття після скасування кріпацтва сільське господарство розвивалося удвічі швидше, ніж за такий самий період кріпаччини. А за наступні 22 роки так званого соціалістичного господарювання на селі (1918-1940 роки) темпи знову впали удвічі.

Отже, завдяки аграрній реформі відбуваються позитивні зрушення в аграрній сфері. Але поки що аграрні перетворення не закінчилися. Тривалість процесу аграрних перетворень об'єктивно потребує послідовності аграрної політики. Нинішнє десятиліття, очевидно, буде продовженням курсу реформ. Тільки за таких умов можна розраховувати на швидкий економічний і соціальний розвиток села.

Аграрне право України — це сукупність правових норм, які на засадах юридичної рівності різних форм власності і функціонування різноманітних організаційно-правових форм господарювання регулюють суспільні відносини, що виникають між суб'єктами аграрного виробництва з приводу виробництва, переробки та реалізації ними сільськогосподарської продукції.

Як і кожна галузь права, аграрне право характеризується властивим йому предметом правового регулювання. Таким своєрідним предметом

виступають аграрні правовідносини, які, по-перше, впливають із спеціальної правоздатності суб'єктів аграрного права, специфіки їх завдань і предмета діяльності. За спеціальною правоздатністю розрізняються юридичні особи публічного і приватного права. Якщо перші наділені, головним чином, спеціальною управлінською правоздатністю для здійснення спеціальних завдань, не обумовлених їх участю у цивільному обороті (наприклад, управлінських правомочностей Міністерства аграрної політики України та їх органів на місцях), то юридичні особи приватного права наділені правоздатністю брати участь у різноманітних цивільно-правових, товарно-грошових відносинах, будувати їх виключно на договірних засадах з метою отримання прибутку. По-друге, ці правовідносини складаються в сфері виробництва продуктів харчування, сировини рослинного і тваринного походження, переробки і реалізації останньої суб'єктами аграрної підприємницької діяльності.

Таким чином, під предметом правового регулювання аграрного права слід розуміти урегульовані нормами аграрного законодавства, засновані на багатоукладності форм власності та господарювання членські, майнові, управлінські та господарські відносини між суб'єктами аграрного підприємництва.

Під методами правового регулювання слід розуміти сукупність способів і заходів, за допомогою яких держава забезпечує необхідну їй поведінку суб'єктів правовідносин. Такими засобами впливу на аграрних підприємців з боку держави, способами регулювання внутрішніх і зовнішніх правовідносин виступають як загальні, так і спеціальні методи правового регулювання. Зокрема, до загальних належать такі методи, як: дозвіл, імперативні вказівки, заборони. Спеціальні методи використовуються під час врегулювання зовнішніх і внутрішніх правовідносин. Для врегулювання зовнішніх правовідносин застосовуються такі методи засновницький, членський, дозвільно-ліцензійний, договірний, методичної допомоги уповноважених державних органів. Для врегулювання внутрішніх правовідносин застосовуються методи додержання технологій виробництва, локально-правового регулювання, організаційно-управлінський.

Під системою аграрного права слід розуміти науково обґрунтоване і логічно-послідовне розміщення аграрно-правових інститутів, нормами яких регулюються аграрні відносини суб'єктів аграрного підприємництва всіх форм власності та господарювання. Систему аграрного права становлять такі інститути: інститут права засновництва та корпоративного права; інститут права самоврядування у сільськогосподарських підприємствах кооперативного типу; інститут правового регулювання виробничо-господарської діяльності всіх суб'єктів аграрного підприємництва; інститут права членства в юридичних особах; інститут правового становища приватних організаційно-правових форм господарювання; інститут аграрно-правових відносин.

Принципи аграрного права України

Принципи — це основні вихідні засади певного суспільного явища, що якнайактивніше виражають його зміст. Принципи права — це засади, які закріплені в правових нормах і відображають закономірності певної галузі права. В них розкриваються системні особливості галузі права, які зумовлюють її галузеву суть. Проте принципи права можуть мати й ширший, міжгалузевий характер. Такі загальні принципи відображаються в галузевих правових принципах.

Сучасний період розвитку українського суспільства характеризується такими загальними правовими принципами, які повинні відобразитися в законодавстві (в тому числі — й в аграрному):

- 1) спрямованість на зміцнення юридичних засад правової демократичної держави;
- 2) спрямованість на гарантування прав людини;
- 3) відповідність об'єктивним закономірностям сучасного суспільного розвитку, його науковим засадам;
- 4) відповідність усіх нормативно-правових актів Конституції України;
- 5) врахування ієрархічної послідовності та внутрішньої гармонії нормативно-правових актів;
- 6) підвищення ролі законів як основних елементів законодавчої системи;
- 7) кодифіковане й системне правове забезпечення суспільного розвитку (для усунення існуючого спонтанного розвитку законодавства, численних фактів його доповнень та змін і формування стабільного законодавства).

Аграрне право як комплексна, інтегрована й спеціалізована галузь права має систему спеціальних принципів, наявність яких зумовлена особливостями мети та змісту аграрних відносин. При цьому слід враховувати 2 таких фактори:

- 1) селяни своєю працею створюють життєво необхідні й незамінні блага для всього суспільства: виробляючи сільськогосподарську продукцію, вони вирішують одну з найважливіших суспільних проблем — продовольчу;
- 2) аграрні відносини безпосередньо або опосередковано пов'язані з процесом сільськогосподарського землекористування.

У зв'язку із зазначеним, провідним спеціальним принципом аграрного права слід вважати *пріоритетність сільського господарства в системі всіх інших галузей народного господарства*. Основною складовою цього принципу є *пріоритетність сільськогосподарського землекористування* серед інших видів користування землею. Одним із прикладів юридичного закріплення цього спеціального принципу є Закон України від 17 жовтня 1990 р. "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві" (в редакції Закону від 15 травня 1992 р.).

Існує потреба в прийнятті спеціального, ширшого за змістом, Закону — "Про сільське господарство".

Другим важливим спеціальним принципом сучасного аграрного права є *рівність суб'єктів аграрних відносин*. Перехід України до ринкових відносин, урізноманітнення форм власності на землю та майно, підприємницькі засади аграрного господарювання створили умови для виникнення нових суб'єктів аграрних відносин — фермерських господарств, особистих селянських господарств, приватних аграрних підприємств та ін. І для якісної зміни правового статусу суб'єктів аграрного господарювання, які існували раніше, зокрема сільськогосподарських виробничих та обслуговуючих кооперативів. Рівність цих та інших суб'єктів аграрних відносин, в тому числі великих аграрних державних підприємств, є закономірним відображенням демократичних засад у розвитку аграрного підприємництва.

Наступним принципом сучасного аграрного права є *право добровільного вибору селянами організаційно-правових форм господарювання на землях сільськогосподарського призначення, а також характеру, напрямів і способів їхньої господарської та іншої діяльності, як і вільного розпорядження виробленою (виготовленою) сільськогосподарською та іншою продукцією*. Цей принцип базується на засадах вільного демократичного вибору форм господарювання й конституційних гарантіях права приватної та інших форм власності.

Специфічним принципом аграрного права є *тісний органічний взаємозв'язок трудових і земельних відносин*, за якого процес сільськогосподарського землекористування означає використання в процесі трудової діяльності об'єктивних природних властивостей ґрунтів, зокрема родючості, і внаслідок цього поєднання людського і природного факторів — одержання сільськогосподарської продукції. Це — найхарактерніший принцип для основної галузі сільськогосподарського виробництва — рослинництва.

Ведення сільського господарства завжди пов'язане з природним виробничим ризиком, кліматичними умовами, тривалим проміжком часу між вкладенням праці й одержанням прибутків виробленої (виготовленої) продукції та з багатьма іншими факторами. Тому в усьому світі сільське господарство є дотаційним. І для України *стабільна державна підтримка сільськогосподарського товаровиробника* має стати постійним принципом державного керівництва сільським господарством, а отже — принципом аграрного права. Держава повинна забезпечувати охорону земель сільськогосподарського призначення, створювати соціально-економічні умови життя й праці селянина.

Надзвичайно важливе практичне значення має принцип *реальної гарантованості суб'єктивних прав селян як громадян України й як суб'єктів аграрних відносин*. Селянство — це та структурна детермінанта, від якої залежить продовольчий добробут суспільства. Водночас воно уособлює

усталений спосіб життя, є носієм національних традицій та добропорядних звичаїв. Проте продовжує існувати великий розрив у реальному забезпеченні матеріальних, соціальних і культурних умов життя й праці жителів міст і сіл. Це зумовлює необхідність гуманізації статусу селянина на сучасних законодавчих засадах, забезпечення справедливого розподілу благ у демократичному правовому суспільстві.

Система аграрного права України

Система галузі права — це закономірно послідовна, повна і внутрішньо узгоджена сукупність складових, основу якої становить *правовий інститут*. Вона значною мірою зумовлена принципами права.

Можна стверджувати, що *сьогодні аграрне право України — це комплексна, інтегрована й спеціалізована галузь права, яка історично склалася і являє собою повноцінну систему аграрно-правових інститутів*. Саме їх наявність як головної внутрішньогалузевої сукупності норм правової спільності є підтвердженням існування окремої самостійної галузі права.

Для аграрного права характерна наявність, насамперед, комплексних правових інститутів. Провідний серед них — *інститут права власності на землю (переважно приватну)*. Він є наслідком здійснення радикальних реформ у сільському господарстві — земельної та аграрної, виникнення аграрних товаровиробників, підприємницьких засад їхньої діяльності.

Комплексна юридична природа інституту права власності пов'язана, передусім, з його генетичними зв'язками з цивільним правом та аграрно-правовою спеціалізацією норм земельного права. Останнє зробило можливим перерозподіл земель сільськогосподарського призначення між різними аграрними суб'єктами, сприяло виникненню нових суб'єктів аграрних відносин.

Комплексну земельно-аграрну правову природу має і *новий правовий інститут — паювання земель*. Він був законодавчо започаткований ЗК 1992 р. та широко задекларований кількома указами Президента України.

Право на земельну частку (пай) стосується переважно колишніх членів колективних сільськогосподарських підприємств і є похідним від права колективної власності на землі сільськогосподарського призначення. Воно є, по суті, основною формою набуття селянами права приватної власності на ці землі.

Похідним від інститутів права власності на землю та паювання земель є поширений у *практиці інститут оренди земель сільськогосподарського призначення*, який здебільшого використовується аграрними суб'єктами, що значною мірою зумовлює їх юридичну природу.

Одним із нових інститутів аграрного права є *інститут фермерського господарства*, який органічно поєднує норми права, що регламентують складний комплекс земельних, трудових, майнових, організаційних, управлінських та інших відносин.

Правове становище фермерських господарств регулюється переважно спеціальними законодавчими актами аграрного законодавства.

Найусталенішим правовим інститутом аграрного права є *інститут сільськогосподарської кооперації*. Ця традиційна організаційно-правова форма ведення сільського господарства пройшла багато різних етапів свого історичного розвитку: вона була значно спотворена в період колективізації і відроджена в 90-х рр. минулого століття, коли спочатку на основі Закону СРСР від 25 червня 1988 р. "Про кооперацію в СРСР", а згодом на засадах спеціалізованого Закону України "Про сільськогосподарську кооперацію" почали відновлюватися справжні кооперативні принципи аграрного виробництва.

Створення й функціонування в Україні виробничих і, особливо, обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів потребує подальшого вдосконалення їх правового режиму.

Аграрним законодавством передбачено розвиток і деяких інших організаційно-правових форм ведення сільськогосподарського виробництва: *особистих селянських господарств, приватних аграрних підприємств, сільськогосподарських товариств, а також державних сільськогосподарських підприємств* та ін. Це сприятиме формуванню *відповідних правових інститутів аграрного права*.

Необхідність подальших соціальних перетворень на селі потребує законодавчого вдосконалення комплексного аграрно-правового *інституту — пріоритетного соціального розвитку села*. Він був започаткований ще 1990 р. прийняттям спеціального Закону УРСР "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві", яким передбачались пріоритети в державних інвестиціях, принципи еквівалентності товарообміну між сільським господарством і промисловістю, в сфері соціального розвитку села, його наукового та кадрового забезпечення тощо.

18 січня 2001 р. було прийнято Закон України "Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років", який визначив конкретні економічні, фінансові й соціальні важелі розвитку сільського господарства України.

Подальший розвиток нормативної бази цього правового інституту спрямований на законодавче врегулювання форм і методів державної підтримки сільського господарства, забезпечення нормальних соціально-економічних умов життя та праці селянства.

Тенденцію до подальшого активного законодавчого розвитку має також *інститут гарантування прав селянина як громадянина й як працівника*

сільського господарства, оскільки ці права не повною мірою закріплені в аграрному законодавстві й ще менше реалізуються на практиці.

Активно формується й новий правовий інститут аграрного права — *приватизація та паювання майна в агропромисловому комплексі України*. Особливості приватизації майна в АПК передбачені спеціальними актами аграрного законодавства: Законом України від 10 липня 1996 р. "Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі", Указом Президента України від 27 серпня 2002 р. № 774/2002 "Про додаткові заходи щодо підвищення рівня захисту майнових прав сільського населення" тощо.

Науковці рекомендують конкретні правові умови вдосконалення цього складного процесу.

Система аграрного права як навчальна дисципліна передбачає послідовну наявність 3 складових, якими є:

- 1) загальна частина;
- 2) особлива частина;
- 3) спеціальна частина.

Тема 2: . Джерела аграрного права

План

1. Поняття та особливості джерел аграрного права. Класифікація джерел.
2. Конституція та Закони України, підзаконні правові акти в системі аграрного законодавства як джерела АП.
3. Значення, характеристика, види та юридична сила локальних правових актів.
6. Роль та значення узагальнень судової практики у забезпеченні належного правозастосування в АПК України.

РОЗКРИВАЄМО найбільш складні питання, які визивають труднощі в вивченні.

Під джерелами аграрного права розуміють прийняті уповноваженими державними органами нормативно-правові акти, які містять правові норми, що регулюють суспільні відносини відповідно до державної політики в аграрному секторі економіки.

Під такими актами розуміють акти органів державної влади, якими встановлюються, вводяться в дію, змінюються чи скасовуються правила поведінки суб'єктів аграрних правовідносин у суспільстві.

Джерела аграрного права діляться на закони і підзаконні нормативні акти. В основу такого розподілу покладена юридична сила нормативних актів.

Основоположним законом України, який містить правові норми, що є підґрунтям аграрного права, є Конституція України. Її положення визначають права та обов'язки людини і громадянина, що поширюється і на селян як працівників сільського господарства у всіх його правових формах організації. Конституція визначає і гарантує існування різних форм власності. Через систему правових інститутів і галузей права вона забезпечує здійснення права державної і приватної власності на засоби виробництва і продукцію сільськогосподарського виробництва, окреслює основні правомочності аграрних підприємств і громадян, які займаються сільським господарством. Так, згідно зі ст. 42 Конституції України від 28.06.96 всі громадяни України мають право займатись підприємницькою діяльністю. Це право тісно пов'язане з реалізацією ст. 36 Конституції України і утворенням цілої системи сільськогосподарських виробничих, сервісних, заготівельних, постачальницьких, переробних підприємств, товариств, фірм та об'єднань.

У зв'язку з чисельністю законодавчих актів, які регулюють аграрні відносини, а також залежно від видів відносин, урегульованих нормами аграрного права, законодавчі акти можна поділити на кілька груп:

1. Акти, що встановлюють різноманітні організаційно-правові форми аграрного виробництва і регулюють порядок здійснення їх господарської діяльності є Закони України: «Про підприємства в Україні» від 27.03.91; «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17.07.97; «Про споживчу кооперацію» від 10.04.92; «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14.02.92; «Про селянське (фермерське) господарство» від 20.12.91; «Про господарські товариства» від 19.09.91; «Про підприємництво» від 07.02.91; «Про списання заборгованості зі сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) платників податків у зв'язку з реформуванням сільськогосподарських підприємств» від 16.03.00; та ін.

2. Акти, що регулюють порядок здійснення окремих видів аграрного виробництва, а саме Закони України: «Про насіння» від 15.12.93; «Про охорону прав на сорти рослин» від 21.04.93; «Про карантин рослин» від 30.06.93; «Про племінну справу у тваринництві» від 21.12.99; «Про ветеринарну медицину» від 25.06.92; «Про бджільництво» від 22.02.00; «Про якість і безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини» від 23.12.97 та ін.

3. Акти, що встановлюють і регулюють порядок використання природних ресурсів під час виробництва сільськогосподарської продукції: Земельний кодекс України від 25.10.01; Водний кодекс України від 06.06.95; Лісовий

кодекс України від 21.01.94; Закон України «Про пестициди і агрохімікати» від 02.03.95; Закон України «Про тваринний світ» від 13.12.01 та ін.

Підзаконними нормативними актами є Укази Президента України; постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України; накази, положення, інструкції, що приймаються Міністерством аграрної політики, Державним комітетом по земельних ресурсах, іншими відомствами України з питань сільськогосподарського виробництва і підприємництва, виробництва продуктів харчування, сировини рослинного і тваринного походження та їх безпеки для споживачів.

Укази Президента України видаються з метою термінового правового врегулювання питань, що мають загальнодержавне значення. Так, Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» від 10.10.94 встановлено, що передача земель у колективну і приватну власність є першочерговим невідкладним заходом у здійсненні аграрної реформи; Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 03.12.99 визначені правові засади зміни організаційно-правових форм сільськогосподарських підприємств; Указом Президента України від 14.08.00 було затверджено положення «Про Державний комітет по земельних ресурсах», який відповідає за реалізацію державної політики в галузі земельних відносин і проведення земельної реформи, так само як Указом Президента України від 07.06.00 було затверджено положення «Про Міністерство аграрної політики України». Також велике значення мають Укази Президента України «Про заходи щодо розвитку та регулювання ринку земель населених пунктів, інших земель несільськогосподарського призначення» від 04.02.00; «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку» від 06.06.00; «Про забезпечення економічних інтересів і соціального захисту працівників соціальної сфери села та вирішення окремих питань, що виникли в процесі проведення земельної реформи» від 12.04.00 та ін.

Серед джерел аграрного права важливе місце посідають нормативно-правові акти уряду, зокрема його декрети, постанови, положення, інструкції, що регулюють різні питання приватизації, організації сільськогосподарського виробництва, його матеріально-технічного забезпечення, закупівель тощо. Так, постановою від 23.05.95 Кабінет Міністрів України затвердив Методику грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів, постановою від 31.05.95 «Про додаткові заходи щодо підтримки розвитку особистих підсобних господарств громадян і селянських (фермерських) господарств» встановлено цілий ряд пільг громадянам і фермерам. Суттєве значення мають такі постанови Кабінету Міністрів України, як «Про розрахунок частки державного майна (акцій), яка безоплатно передається у процесі приватизації працівникам радгоспів та

інших державних сільськогосподарських підприємств» від 22.08.00; «Про заходи щодо погашення заборгованості реформованих сільськогосподарських підприємств за спожиту електроенергію» від 28.07.00; «Про порядок викупу земельних ділянок громадянами (понад норму, яка приватизується безкоштовно) для ведення селянського (фермерського) або особистого підсобного господарства» від 24.01.00 та розпорядження Кабінету Міністрів України «Щодо реалізації заходів, передбачених Указом Президента України від 3 грудня 1999 року» від 17.02.00 та ін.

Відомчі нормативно-правові акти міністерств і відомств продовжують займати чільне місце серед джерел аграрного права. Наприклад, Державний комітет по земельних ресурсах України наказом від 15.03.95 затвердив «Тимчасовий порядок проведення робіт з видачі державних актів колективним сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам, сільськогосподарським акціонерним товариствам, у тому числі створеним на базі радгоспів та інших сільськогосподарських підприємств, на право колективної власності на землю», накази Міністерства аграрної політики України «Про організацію проведення списання заборгованості зі сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) платників податків у зв'язку з реформуванням сільськогосподарських підприємств за станом на 1 травня 2000 року» від 23.05.00 і «Про розвиток сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів» від 31.08.00.

Важливе значення мають також вказівка Держкомзему «Про організацію створення кадастрового реєстру» від 20.12.97; лист Державного департаменту продовольства Міністерства аграрної політики України «Щодо списання заборгованості зі сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) платників податків у зв'язку з реформуванням сільськогосподарських підприємств» від 01.06.00; лист Державного комітету України по матеріальних резервах «Стосовно паювання земель науково-дослідних і учбових установ» від 04.01.00 та ін.

Джерелами аграрного права є правові акти, що містять норми аграрного права як галузі, а також норми, які є в актах інших галузей національного і міжнародного законодавства, в тій частині, де вони регулюють аграрні правовідносини. Так, відповідно до Закону України «Про приєднання України до Міжнародної конвенції по охороні нових сортів рослин» від 02.06.95 № 209/95-ВР Україна приєдналась до Міжнародної конвенції по охороні нових сортів рослин від 02.12.61, яка переглядалася у Женеві двічі — 10 листопада 1972 р. та 23 жовтня 1978 р.

Слід відзначити, що значну роль у забезпеченні єдиної правозастосовчої практики в галузі аграрних відносин відіграють роз'яснення пленумів Верховного і Вищого господарського судів України. Проте згадані судові органи не створюють нові правові норми, а лише тлумачать їх суть

(здійснюють неофіційне тлумачення, оскільки відповідно до п. 4 ст. 13 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 16.10.96 офіційне тлумачення Конституції України та чинних законів України уповноважений здійснювати лише Конституційний Суд України). Тому такі роз'яснення не можна вважати джерелами права у загальноприйнятому розумінні.

Тема3: Суб'єкти аграрного права

План

1. Поняття та класифікація суб'єктів аграрного права
2. Правосуб'єктність аграрних підприємств кооперативного та корпоративного типів
3. Правове становище державного та комунального с/г підприємства
4. Правосуб'єктність аграрних об'єднань
5. Порядок реорганізації та ліквідації суб'єктів аграрного підприємництва

РОЗКРИВАЄМО найбільш складні питання, які визивають труднощі в вивченні.

Поняття і класифікація суб'єктів аграрного права

У теорії держави і права під суб'єктами права маються на увазі індивіди або організації, які на підставі юридичних норм можуть бути учасниками правовідносин, тобто носіями суб'єктивних прав та обов'язків.

Суб'єктами аграрного права є й державні органи, до компетенції яких належить регулювання сільського господарства в Україні, юридичні особи всіх форм власності, громадяни (іноземні громадяни) та особи без громадянства, що господарюють на землі, а також займаються виробництвом, переробкою, реалізацією сільськогосподарської продукції та обслуговуванням сільськогосподарських товаровиробників.

Суб'єктів аграрного права можна умовно поділити на суб'єктів організаційно-господарських повноважень у сфері управління господарською діяльністю та суб'єктів господарювання.

До першої групи належать органи державної влади та місцевого самоврядування, які безпосередньо (наприклад, Міністерство аграрної політики України) або опосередковано (наприклад, Кабінет Міністрів України) здійснюють управлінські та організаційно-господарські функції в аграрному секторі економіки України.

Друга група представлена суб'єктами аграрного господарювання, тобто аграрними формуваннями всіх форм власності та громадянами-підприємцями, які безпосередньо вирощують і виробляють сільськогосподарську продукцію (сільськогосподарські товаровиробники), юридичними особами та підприємцями, що забезпечують діяльність сільськогосподарських товаровиробників, а також різними фінансово-

кредитними, страховими та посередницькими структурами, які надають свої послуги сільськогосподарським товаровиробникам.

Окрему групу суб'єктів аграрного права становлять фізичні особи, які господарюють на землі для задоволення особистих потреб у сільськогосподарській продукції. Такі суб'єкти здійснюють свою діяльність без створення юридичної особи і не ставлять за мету отримання прибутку (наприклад, особисті селянські господарства).

Суб'єктів аграрного господарювання можна класифікувати за різними критеріями, зокрема за порядком створення, спеціальною правоздатністю та функціями, способом утворення (заснування) та формування статутного фонду, суб'єктним складом, організаційно-правовою формою та ін.

За порядком створення всі суб'єкти аграрного господарювання поділяються на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права. Відповідно до ст. 81 ЦК, юридичні особи публічного права створюються розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування. Прикладом юридичної особи публічного права в аграрному секторі економіки є Державна акціонерна компанія "Хліб України", яка створена відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 22 серпня 1996 р. № 1 ОО "Про утворення Державної акціонерної компанії "Хліб України". Юридичні особи приватного права створюються на підставі установчих документів відповідно до ст. 87 ЦК.

За особливостями правоздатності та виконуваними функціями, суб'єкти аграрного господарювання поділяються на 3 групи. До першої належать засновані на приватній, державній та комунальній формах власності юридичні особи або інші підприємницькі структури, які не мають статусу юридичної особи, головним предметом діяльності яких є виробництво товарної маси продуктів харчування, продовольства й сировини. Ці аграрні формування називаються сільськогосподарськими товаровиробниками. Згідно зі ст. 1 Закону України від 17 липня 1997 р. "Про сільськогосподарську кооперацію" (в редакції Закону від 2 листопада 2000 р.) та ч. 1 ст. 44 Закону України від 14 травня 1992 р. "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом" (в редакції Закону від 30 червня 1999 р.), головна особливість (кваліфікуюча ознака) сільськогосподарських товаровиробників полягає в тому, що валовий доход, отриманий від операцій з реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки, за наявності сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень тощо) та/або поголів'я сільськогосподарських тварин у власності, користуванні, в тому числі й на умовах оренди за попередній звітний (податковий) рік, повинен перевищувати 50% загальної суми валового доходу.

Друга група представлена підприємницькими структурами, діяльність яких заснована на різних формах власності та організаційно-правових формах, а

правосуб'єктність і статутна діяльність спрямовані на забезпечення сучасної виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників. До цієї групи належать суб'єкти господарювання, предметом статутної діяльності яких є виконання робіт з агрохімічного, меліоративного, гідромеліоративного, технічного та іншого забезпечення діяльності виробників сільськогосподарської товарної продукції.

До третьої групи належать підприємницькі структури, право-суб'єктність і статутна діяльність яких спрямована на надання різноманітних фінансово-кредитних, страхових, комерційних, посередницьких та інших послуг для забезпечення підприємницької діяльності сільськогосподарських товаровиробників. До цієї групи належать банки, кредитні спілки, біржі, страхові компанії, аграрні холдинги тощо.

Залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного фонду, суб'єкти аграрного господарювання поділяються на унітарні та корпоративні підприємства.

Згідно зі ст. 63 ГК, унітарне підприємство створюється одним засновником, який надає потрібне для того майно, формує відповідно до закону статутний фонд, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який ним призначається, керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства. Унітарними є державні та комунальні сільськогосподарські підприємства, а також підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника.

Корпоративне сільськогосподарське підприємство утворюється, як правило, 2 або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків підприємства. Корпоративними є сільськогосподарські кооперативні підприємства, підприємства, що створюються у формі господарського товариства, а також інші підприємства, зокрема засновані на приватній власності 2 або більше осіб. Отже, унітарним є, наприклад, фермерське господарство, створене одним громадянином, а корпоративним — фермерське господарство, засноване кількома громадянами.

Найпоширенішою є також класифікація суб'єктів аграрного господарювання залежно від їх організаційно-правових форм. За цим критерієм їх поділяють на сільськогосподарські підприємства, кооперативи, господарські товариства та фермерські господарства. Слід зазначити, що відповідно до норм чинного законодавства, зокрема ст. 63 ГК, сільськогосподарські кооперативи, господарські товариства та фермерські господарства охоплює загальне поняття "підприємство". Однак наявність в аграрному секторі економіки таких суб'єктів господарювання, як державні

(комунальні) та приватні сільськогосподарські підприємства зумовлює потребу окремого визначення поняття "сільськогосподарське підприємство".

Отже, сільськогосподарські підприємства є самостійними суб'єктами господарювання, створеними компетентним органом державної влади чи органом місцевого самоврядування, чи іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб систематичним здійсненням виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в аграрному секторі економіки в порядку, передбаченому чинним законодавством України.

Згідно зі ст. 1 Закону України "Про сільськогосподарську кооперацію", сільськогосподарським кооперативом є юридична особа, створена фізичними та/або юридичними особами, що є сільськогосподарськими товаровиробниками, на засадах добровільного членства та об'єднання майнових пайових внесків для спільної виробничої діяльності в сільському господарстві та обслуговування переважно членів кооперативу.

Основними кваліфікуючими ознаками сільськогосподарських кооперативів є:

- недержавна форма власності;
- відносини членства;
- управлінські функції здійснюються членами кооперативу за принципом: "один член — один голос";
- особиста трудова участь членів у спільній виробничій або іншій господарській діяльності в аграрному секторі;
- об'єднання членами своїх майнових пайових внесків;
- наявність інституту кооперативних виплат і виплат на паї та ін.

До кооперативних форм виробництва сільськогосподарської продукції також належать: колективні сільськогосподарські підприємства (КСП)***, фермерські господарства (ФХ), їх об'єднання тощо.

Діяльність сільськогосподарських кооперативів регулюється ЦК, ГК, законами України від 7 лютого 1991 р. "Про власність"¹, від 10 липня 2003 р. "Про кооперацію"¹, "Про сільськогосподарську кооперацію", від 14 лютого 1992 р. "Про колективне сільськогосподарське підприємство"² та іншими нормативно-правовими актами.

Відповідно до ст. 1 Закону України "Про фермерське господарство"³, фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства, згідно із законом.

Порівняно із сільськогосподарськими кооперативами особливість фермерських господарств полягає у таких головних ознаках:

- членство засноване виключно на родинних та/або сімейних зв'язках;
- спільна сумісна власність членів господарства на його майно (якщо інше не обумовлено в договорі між ними);

- можливість створення господарства однією особою;
- право на створення такого господарства має виключно дієздатний громадянин України, який досяг 18-річного віку, має відповідну кваліфікацію та пройшов конкурсний відбір тощо.

Діяльність фермерських господарств регулюється ЦК, ГК та ЗК України, законами "Про власність"⁴, від 19 червня 2003 р. "Про фермерське господарство" та ін.

Господарськими товариствами є підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені юридичними та/або громадянами шляхом об'єднання їх майна та участі в підприємницькій діяльності товариства з метою одержання прибутку. У сфері сільськогосподарського виробництва діють переважно акціонерні товариства закритого та відкритого типів (ЗАТ та ВАТ) і товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ).

Основними кваліфікуючими ознаками господарських товариств є:

- недержавна або державна форми власності;
- відносини участі (інвестування);
- обов'язкове об'єднання учасниками (акціонерами) своїх капіталів (майнових внесків);
- необов'язковість особистої трудової участі акціонерів (учасників) у діяльності господарського товариства;
- управління й контроль, який здійснюється учасниками (акціонерами), залежить від розміру їх частки у статутному фонді товариства;
- наявність інституту права на дивіденди та ін.

Діяльність господарських товариств в аграрному секторі економіки регулюється ЦК, ГК, законами "Про власність", від 19 вересня 1991 р. "Про господарські товариства" та ін.

ГК дає класифікацію підприємств за таким критерієм, як кількість працюючих та обсяг валового доходу від реалізації продукції за рік. Відповідно до ч. 7 ст. 63 ГК, за цим критерієм сільськогосподарські підприємства можуть належати до малих, середніх або великих підприємств.

Малими (незалежно від форми власності) є сільськогосподарські підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік не перевищує 50 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищує суми, еквівалентної 500 тис. євро за середньорічним курсом Національного банку України щодо гривні. Великими сільськогосподарськими підприємствами є підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік перевищує 1 тис. осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за рік перевищує суму, еквівалентну 5 млн. євро за середньорічним курсом Національного банку України щодо гривні. Всі інші підприємства вважаються середніми.

Особливості правового статусу суб'єктів аграрного господарювання

Усі суб'єкти аграрного господарювання із статусом юридичної особи мають відокремлене майно, яке знаходиться на самостійному балансі, рахунки в установах банків, печатку із своїм найменуванням та ідентифікаційним кодом, відповідають за своїми зобов'язаннями своїм майном, можуть від свого імені набувати та здійснювати майнові та особисті немайнові права, мати обов'язки, бути позивачами та відповідачами в суді. Засновники недержавних сільськогосподарських підприємств мають відповідні права та обов'язки щодо майна таких підприємств. На відміну від них, засновники державних і комунальних сільськогосподарських підприємств є власниками їх майна.

Суб'єкти аграрного господарювання мають загальну цивільну правосуб'єктність. Тобто вони можуть мати цивільні права та нести цивільні обов'язки з метою здійснення будь-яких видів діяльності, не заборонених законом. Виняток становлять державні та комунальні унітарні сільськогосподарські підприємства, які, відповідно до гл. 8 ГК, мають не загальну, а спеціальну правосуб'єктність, встановлену чинним законодавством. Правосуб'єктність сільськогосподарських підприємств виникає з моменту їх державної реєстрації, а припиняється з моменту їх ліквідації.

Провідні вчені-юристи зазначають, що всі суб'єкти аграрного господарювання, незалежно від їх організаційно-правової форми, є носіями комплексної правосуб'єктності, яка полягає в тому, що вони є учасниками цивільних, земельних, трудових, організаційно-управлінських (адміністративних), фінансових та інших правовідносин. Коло і характер таких відносин різноманітні, мають індивідуальну визначеність для кожної конкретної організації, яка зумовлюється не тільки її організаційно-правовою формою, але й спеціалізацією, іншими особливостями окремих видів сільськогосподарських юридичних осіб. Водночас зазначеній сукупності правовідносин (аграрних правовідносин) притаманні специфічні риси, які зумовлюються галузевим характером господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників, пов'язаної з використанням землі як основного засобу виробництва, а також рослин і тварин, тобто природного й біологічного чинників виробництва, які зазнають постійного впливу погодно-кліматичних умов.

Діяльність суб'єктів аграрного господарювання спрямована на задоволення матеріальних, духовних та інших соціальних потреб їхніх членів або учасників (акціонерів). Головна мета такої діяльності, як правило, — отримання прибутку. Звідси випливають і особливі завдання діяльності вищеназваних суб'єктів, якими є виробництво, переробка й реалізація сільськогосподарської товарної продукції (продуктів харчування та сировини).

Слід зауважити, що продовольча, а отже й економічна безпека держави безпосередньо залежить від ефективності та якості господарської діяльності

сільськогосподарських підприємств. Тому існує потреба в особливому державному регулюванні сільського господарства, яке в сучасних умовах здійснюється переважно економічними методами. Серед них можна назвати ціноутворення, пільгове кредитування, оподаткування, страхування, державні закупівлі, державні заставні операції, економічні санкції, методи встановлення гарантованих фіксованих цін, заставних ставок, державних закупівельних цін та ін. Так, наприклад, державне регулювання ціноутворення на сільськогосподарську товарну продукцію передбачає застосування таких спеціальних методів регулювання цін, як товарні інтервенції на вільних товарних ринках (джерелом таких інтервенцій є державні продовольчі резерви), регулювання експортно-імпортних операцій з сільськогосподарською продукцією та ін.

Особливості правового статусу суб'єктів аграрного господарювання виявляються також і в договірних правовідносинах. Так договірні відносини між сільськогосподарськими товаровиробниками й державою у сфері реалізації сільськогосподарської продукції для державних потреб регулюються спеціальними нормативними актами та особливим видом договору — договором контрактації сільськогосподарської продукції. Відповідно до ст. 713 ЦК, цей договір має ознаки не властиві звичайним договорам купівлі-продажу або поставки. Крім того, чинний ЦК передбачає контрактацію лише сільськогосподарської продукції, що ставить суб'єктів аграрного господарювання в особливе становище порівняно з іншими товаровиробниками.

Усі суб'єкти аграрного господарювання використовують землі сільськогосподарського призначення та інші природні ресурси. Тому їх статус формується також з урахуванням прав і обов'язків, притаманних виключно землевласникам та землекористувачам (користувачам природних ресурсів).

Правосуб'єктність сільськогосподарських підприємств має певні особливості в сфері трудових відносин, а виробництво сільськогосподарської продукції — сезонний характер і безпосередньо залежить від природно-кліматичних умов, в яких здійснюється господарювання. Отже, з урахуванням цих об'єктивних виробничих умов, законодавство наділяє суб'єктів аграрного господарювання правами встановлювати на рівні локального регулювання режими праці й відпочинку, норми праці та оплати праці, преміальні та інші види заохочень працівників, правила дисципліни праці та внутрішнього трудового розпорядку, розподіл кінцевих результатів господарської діяльності залежно від особистого трудового внеску кожного працівника (наприклад, встановлення умов нарахування пайових виплат) та ін.

За змістом Закону України від 17 жовтня 1990 р. "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві" (в редакції Закону від 15 травня 1992 р.), важливе місце у складі правосуб'єктності сільськогосподарських підприємств належать їх

правам та обов'язкам щодо створення, розвитку й функціонування соціальної інфраструктури села, будівництва, оснащення та утримання різних об'єктів культурно-побутового та іншого соціального призначення. Зокрема, суб'єкти аграрного підприємництва залучаються до спорудження в сільській місцевості житла, об'єктів побуту, культури, торгівлі, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, освіти, зв'язку, шляхів, енергетичних, газових і водорозподільних систем, тваринницьких приміщень, інженерно-технічних комплексів, машинно-тракторного парку та інших об'єктів, які сприяють поліпшенню соціального становища села.

ТЕМА № 4. Громадяни як учасники аграрних правовідносин

План

1. Поняття права членства в сільськогосподарських підприємствах кооперативного типу
2. Права та обов'язки членів кооперативних сільськогосподарських підприємств
3. Поняття і особливості права засновництва та права участі громадян в сільськогосподарських підприємствах корпоративного типу
4. Права та обов'язки громадян у корпоративних с/г підприємствах
5. Підстави, порядок, умови та правові наслідки припинення права членства та права участі громадян в підприємствах кооперативного і корпоративного типів
6. Статус найманих працівників у сільському господарстві

РОЗКРИВАЄМО найбільш складні питання, які визивають труднощі в вивченні.

Поняття права членства в с/г підприємствах кооперативного типу

Правовою основою членства у с/г підприємстві кооперативного типу є норми **ст. 36 Конституції України**, згідно з якою громадяни України мають право об'єднуватися в політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод, та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів.

Право членства у с/г підприємствах кооперативного типу становить собою сукупність правових норм, в тому числі і локального характеру, якими встановлені правила і порядок вступу до цих підприємств, права та обов'язки членів, а також підстави припинення перебування громадян у складі членів с/г кооперативних підприємств. До підприємств кооперативного типу належать с/г кооперативи, спілки селян, ФГ.

Згідно ст. 8 ЗУ "Про с/г кооперацію" **членами кооперативу можуть бути** фізичні особи, які досягли 16-ти річного віку і виявили бажання брати участь у його діяльності. Закон розрізняє **2 види членства** – *дійсний член кооперативу* та *асоційований член кооперативу*. Членами кооперативу м. б. як фізичні, так і юридичні особи.

Дійсними членами кооперативу визнаються фізичні та юридичні особи, які зробили вступний і пайовий внески у встановлених статутом розмірах, приймають участь у спільній трудовій діяльності (у с/г обслуговуючих кооперативах – у спільній господарській діяльності), визнають і дотримуються вимог статуту і користуються правом ухвального голосу в управлінні справами кооперативу за правилом "один член кооперативу – один голос".

Асоційованими членами кооперативу визнаються особи, що зробили пайовий внесок у створення та розвиток кооперативу і користуються правом дорадчого голосу в управлінні кооперативом. Таким чином, на відміну від дійсних членів, асоційовані не приймають особистої участі у виробничій діяльності кооперативу, мають тільки право дорадчого голосу і виступають як інвестори. Члени кооперативу можуть переоформити членство в кооперативі на асоційоване, в порядку, визначеному статутом.

Право членства в с/г кооперативних підприємствах характеризується **такими основними рисами**: це право **загальне** – членами кооперативних підприємств можуть бути будь-які особи; це **особисте** право, його реалізація здійснюється на власний розсуд; це **рівне** право для усіх громадян незалежно від віку, статі, освіти.

Порядок і умови вступу в члени кооперативу визначені в Законі та конкретизуються у статуті кооперативу. Чинне законодавство встановило вік, до досягнення якого фізична особа **не може бути прийнята** до членів кооперативу – **16 років**. Громадянин може реалізувати право членства лише в **одному с/г кооперативному підприємстві тотожного напрямку діяльності**. Ч. 3 ст. 8 встановила, що фізичні або юрид. особи можуть бути членами кількох обслуговуючих кооперативів, різних за напрямками діяльності.

Основними умовами вступу до членів підприємства є волевиявлення особи, яка бажає стати членом кооперативу та наявність волі вищого органу самоврядування кооперативу, а також внесення вступного та пайового внесків (для асоційованих членів – пайового внеску). Порядок прийняття осіб до членів підприємства передбачає подання ними **письмової заяви** до правління підприємства, яка має бути розглянута у присутності заявника на засідання правління. На правління покладається обов'язок розглянути заяву та прийняти рішення: **рекомендувати (або ж не рекомендувати)** особу, яка подала заяву, вищому органу управління прийняти чи ні її до членів кооперативу. Тобто рішення правління (або голови правління) про прийняття до кооперативу підлягає **схваленню загальним зборами**. Загалом порядок

прийняття такого рішення та його схвалення визначається статутом кооперативу.

У особи, прийнятої до членів підприємства, **право членства виникає з моменту прийняття рішення правління кооперативу.**

Права та обов'язки членів кооперативних с/г підприємств

Усі члени с/г підприємств кооперативного типу мають певні юридичні права і несуть обов'язки. Їх відмінності лежать в основі розмежування на дійсних та асоційованих членів. Це стосується прав щодо вступу до членів підприємств, управління підприємством, трудової участі, припинення членства, порядку розрахунків із вибувшими членами підприємств тощо. Отже, можна назвати **трудові, управлінські, майнові права та обов'язки членів с/г кооперативних підприємств.**

Головними серед прав та обов'язків членів с/г підприємств є **трудові права та обов'язки.** Трудовим та аграрним законодавством регулюються відносини щодо організації, дисципліни, оплати, охорони праці, дисциплінарна та матеріальна відповідальність за порушення трудової дисципліни. **Трудові обов'язки покладаються лише на дійсних членів підприємства** (щодо членів с/г обслуговуючого кооперативу – обов'язок участі у господарській діяльності кооперативу). Для асоційованих членів таких обов'язків не передбачено.

Право на відпочинок членів підприємств забезпечується встановленням тривалості робочого дня, наданням щотижневого відпочинку, щорічних оплачуваних відпусток. Умови та порядок надання відпусток визначаються Правилами внутрішнього розпорядку та ЗУ "Про відпустки" (не менше 24 к.д.). Можуть надаватися додаткові відпустки за роботу із шкідливими та важкими умовами праці. Підприємства мають право встановлювати своїм членам додаткові пенсії (розміри визначають самостійно).

Управління діяльністю кооперативом здійснюється громадянами як дійсними членами **на засадах самоврядування.** Члени цих підприємств мають право брати участь в управлінні справами підприємства, мають право ухвального голосу на загальних зборах, право обирати і бути обраними в органи управління кооперативу. Ці права реалізуються громадянами **тільки особисто** (юридичними особами – через представника).

Голосування на загальних зборах здійснюється незалежно від майнового внеску, за принципом **"1 член кооперативу – 1 голос"**. Асоційовані члени приймають участь в управлінні з правом дорадчого голосу.

Членські майнові правомочності полягають передусім у наявності права члена кооперативу на **одержання кооперативних виплат та частини доходу кооперативу,** яка розподіляється пропорційно участі у накопиченні

цього доходу. Таке право реалізується за підсумками роботи кооперативу у певному фінансовому році, за рішенням загальних зборів – грошми, товарами, цінними паперами, збільшенням паю).

У разі припинення членства член кооперативу має **право на одержання паю**. Право на пай підтверджується пайовою книжкою (особовим рахунком, свідоцтвом), де зазначається у грошовому та відсотковому вираженні частка члена кооперативу у спільному майні. Майновий пай сплачується грошми, натурою, цінними паперами відповідно до його вартості на момент виходу. Термін та інші умови отримання паю встановлюються в статуті, при цьому термін отримання паю **не може перевищувати 2-х років** (з 1 січня року, що настає після року припинення членства).

Асоційовані члени вносять лише пайові внески і мають право на **отримання виплат часток доходу на паї** (кооперативні виплати їм не виплачуються). Але статутом може бути передбачений інший відсоток виплат, ніж для дійсних членів, та інший розмір пайових внесків. У разі виходу з кооперативу асоційовані члени мають загальне право на отримання паю, а у разі ліквідації кооперативу – **першочергове право** на отримання свого майнового внеску та відповідної частки доходу і повернення земельної ділянки.

Законом та локальними нормативними актами підприємств можуть передбачатися й інші обов'язки. Зокрема, **обов'язки** дотримуватися вимог статуту та інших локальних актів, виконувати рішення загальних зборів, правління кооперативу, дотримуватися трудової дисципліни, відшкодовувати збитки, завдані підприємству, раціонально використовувати землю та інші природні ресурси тощо.

Поняття і особливості права засновництва та права участі громадян в с/г підприємствах корпоративного типу

Для створення суб'єктів підприємництва корпоративного типу громадяни та юридичні особи повинні виступити у якості засновників цих підприємств, провести установчі збори, зареєструвати підприємство. Після державної реєстрації вони стають учасниками (акціонерами в АТ) і набувають корпоративних прав.

Право засновництва – це сукупність правових норм, якими встановлюються певні правила щодо формування статутного фонду аграрного корпоративного підприємства, укладення між засновниками установчої угоди, своєчасного внесення внеску до статутного фонду, державної реєстрації товариства як суб'єкта господарювання.

Право участі – це сукупність правових норм, якими встановлюються певні правила реалізації громадянами-учасниками набутих корпоративних прав.

Право участі охоплює:

- 1) юридичне оформлення участі (внесення остаточного внеску, одержання акцій, сертифікатів в ТОВ);
- 2) правила, якими встановлені прав та обов'язки громадян-учасників;
- 3) юридичне оформлення та правила щодо виходу з корпоративного підприємства.

Право участі пов'язано із **корпоративними правами**, які набувають учасники корпоративних правовідносин. Це **право на частку** у статутному фонді корпоративного підприємства, включаючи право на управління і одержання дивідендів пропорційно майнової участі кожного учасника.

Право засновництва, участі та корпоративні права учасників аграрних підприємств корпоративного типу ґрунтуються на нормах ГК України, ЗУ "Про власність", "Про господарські товариства", "Про приватизацію майна державних підприємств", "Про особливості приватизації майна в АПК" та Статутів господарських товариств. **Реалізується право засновництва та участі:**

- 1) через волевиявлення громадянина щодо об'єднання свого майна з майном інших громадян для створення статутного фонду, заснування товариства;
- 2) через приватизації майна державного с/г підприємства;
- 3) через придбання акцій (часток у статутному фонді товариства) в інших осіб.

Таким чином, **визначальним фактом у статусі** корпоративних суб'єктів є заснування статутного (складеного) капіталу, а після державної реєстрації – участь у статутному капіталі (тобто громадяни-учасники є інвесторами цих підприємств). Як і право членства, **право участі є загальним, особистим і рівним.**

Права та обов'язки громадян у корпоративних с/г підприємствах

Права та обов'язки учасників корпоративних підприємств аграрного типу ґрунтуються на положеннях ГК України, ЗУ "Про власність" та "Про господарські товариства", а також на положеннях установчих документів – статутів та установчих (засновницьких) договорів.

Майнові права – це **право** на внесення вкладу в натурі (будинки, споруди, техніку), у вигляді цінних паперів, грошима, а також інших майнових прав (у т.ч. на інтелектуальну власність). Внесок м. б. у вигляді

права користування з/д (причому громадянин зберігає право власності на земельну ділянку). Однак слід мати на увазі, що перехідними положеннями ЗК встановлено **заборону щодо внесення до 01.01.2005 р. права на земельну частку (пай) до статутних фондів господарських товариств.**

Учасники мають **право** участі у розподілі прибутків підприємства, а також **право** на одержання дивідендів. Законодавством передбачені обмеження щодо права на розподіл прибутків (ЗУ "Про цінні папери та фондову біржу") – у разі відсутності прибутків, коли розподіл прибутків і виплата дивідендів призведуть до неплатоспроможності підприємства, наявності дебіторської заборгованості. Дивіденди не можуть сплачуватися за рахунок статутного фонду.

Учасники можуть **розпоряджатися своєю часткою** на власний розсуд, заповідати її. Учасник має право придбати додатково випущені товариством акції. У разі ліквідації товариства вони мають право на одержання коштів, що залишилися від продажу майна товариства після проведення усіх розрахунків (із найманими працівниками, бюджетом, кредиторами) - пропорційно вартості вкладеного майна.

Управлінські права учасників: брати участь в управлінні справами підприємства, обирати та бути обраним до органів управління, одержувати інформацію про діяльність товариства (річні баланси, звіти, протоколи зборів).

На відміну від суб'єктів кооперативного типу, **голосування** в таких підприємствах здійснюється **за принципом 1 частка – 1 голос.**

Обов'язки: виконувати умови установчого договору, дотримуватися Статуту, зробити майнові внески (АТ – 50% (до установчих зборів), ТОВ – 30% (до державної реєстрації)), виконувати рішення загальних зборів та інших органів управління, виконувати майнові зобов'язання перед товариством, не розголошувати комерційну таємницю. Ці обов'язки можуть бути розширені локальними актами та рішеннями вищих органів управління товариства.

Підстави, порядок, умови та правові наслідки припинення права членства та права участі громадян в підприємствах кооперативного і корпоративного типів

Членство в підприємствах кооперативного типу **припиняється:**

1) за ініціативою члена підприємства на підставі поданої заяви про **вихід**, і прийняття загальним збором рішення з цього приводу. Заява про вихід має бути розглянута правлінням і загальними зборами **не пізніше 1-го місяця**, на найближчому засіданні (доцільно це встановити у Статуті). Якщо заява до закінчення цього терміну не була розглянута, членство припиняється по

закінченні місячного терміну. Ані правління, ані загальні збори не можуть відмовити члену кооперативу у виході з нього.

2) **припинення трудової участі** членів в діяльності кооперативу. Ця підстава стосується лише дійсних членів виробничих с/г кооперативів.

3) **виключення** у випадках і в порядку, визначених статутом кооперативу. Припинення членства з ініціативи підприємства внаслідок виключення здійснюється на підставі рішення вищого органу управління згідно із положеннями Статуту та Правил внутрішнього розпорядку і є **примусовим**. Воно застосовується до членів кооперативних підприємств як надзвичайний дисциплінарний захід впливу для осіб, які систематично порушують трудову та статутну дисципліну. Наприклад, виключення на підставі положень Статуту може застосовуватися до осіб, які засуджені до позбавлення волі.

4) у разі **несхвалення загальними зборами** рішення правління про прийняття до кооперативу.

5) у разі **смерті** члена чи **ліквідації** кооперативу.

Припинення членства тягне за собою певні правові наслідки. Особа, яка припинила членство, має **право на одержання свого паю** натурою, грішми, цінними паперами. Такій особі **видається** трудова книжка, **проводяться** усі розрахунки із нею, **повертається** земельна частка (пай) в натурі (на місцевості).

Статутом кооперативу може бути передбачено **збереження членства** за особами, які тимчасово вибули з підприємства: проходження дійсної строкової військової служби, обрання на виборну посаду, вступу до навчальних закладів за направленням підприємства з відривом від виробництва, виходу осіб на пенсію за віком та інвалідністю, які продовжують мешкати на території діяльності підприємства та не втратили зв'язок із ним.

Припинення права участі настає у разі:

- 1) ліквідації товариства;
- 2) продажу акцій (часток);
- 3) виключення з ТОВ за невиконання статутних завдань.

Припинення участі тягне за собою позбавлення особи прав учасника. Така особа позбавляється прав майнового та управлінського характеру. Якщо особа продала лише часту акцій (частки), то її права **пропорційно** зменшуються (право на отримання дивідендів, кількість голосів).

Правовий статус найманих працівників у с\г-ві

Такими працівниками є особи, що працюють у с\г підприємствах на підставі укладених трудових договорів (контрактів).

Правовий статус с\г працівників складається з **3 основних частин**:

- 1) конституційні права, свободи та обов'язки громадян України;
- 2) права та обов'язки, що закріплені трудовим законодавством за всіма працівниками
- 3) прав та обов'язки, що відображають специфіку правового становища саме працівників с\г підприємств.

Основні права, свободи та обов'язки громадян закріплені в Конституції. **Ст. 43** – кожен має право на працю, що включає в себе можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або вільно погоджується. Держава при цьому гарантує рівні можливості у виборі процесії, реалізації програм підготовки кадрів. Згідно з цією нормою кожен має право на належні, безпечні умови праці, на оплату праці. **Ст. 45** – право на відпочинок, що гарантується наданням вихідних днів та щорічних оплачуваних відпусток.

За своїм соціально-економічним станом с\г працівники є найманими працівниками, тому їх правовий статус за обсягом прав та обов'язків має багато спільного з правовим статусом працівників інших галузей народного господарства. **На працівників с\г підприємств розповсюджуються норми трудового законодавства.** Трудові права та обов'язки складають основу **спеціального статусу** найманих працівників, однак особливості с\г виробництва дають підстави говорити про специфіку умов праці найманих працівників с\г-ва. **Така специфіка закріплена у Галузевих правилах внутрішнього трудового розпорядку для робітників та службовців підприємств, установ, організацій сільського господарства від 10.01.1985 р.** Ними закріплені основні права та обов'язки працівників та адміністрації цих утворень: раціонально використовувати землю, с\г техніку, забезпечувати збереження майна, дотримуватися дисципліни праці, техніки безпеки.

Правовий статус спеціалістів с\г закріплений в **Положенні про спеціаліста с\г-ва (Мін с\г-ва СРСР 19.10.1977 р.)**. На підставі цього положення с\г підприємства приймають локальні положення та посадові інструкції відповідних спеціалістів.

Особливості правового статусу найманих с\г працівників мають місце в організації їх праці, формах та системах її оплати. Враховуючи сезонний характер робіт, потреба у робочій силі в різні періоди року змінюється. До роботи можуть залучатися сезонні та тимчасові працівники. Залежно від цього регулюється режим робочого часу та відпочинку. Згідно із трудовим законодавством нормальна тривалість робочого часу не може перевищувати

40 годин на тиждень. Правління с/г підприємств, за погодженням із профспілковим комітетом, у випадку виробничої необхідності може збільшити тривалість робочого дня для працівників, зайнятих у рослинництві, до 10 годин. В менш напружені періоди польових робіт, тривалість робочого дня може зменшуватися до 5 годин, а за бажанням працівників – і більше. У випадку виробничої необхідності робітник можуть залучатися до роботи у вихідні, святкові та неробочі дні, з наданням інших днів відпочинку.

Тобто, трудові відносини найманих с/г працівників регулюються трудовим законодавством та спеціальними нормативними актами. Але у нормативних актах, що приймаються централізовано, не можливо передбачити вирішення усіх проблем, що виникають в процесі праці. **Тому велике значення належить локальним нормативним актам.**

Однак, незалежно від форми власності підприємства, наймані працівники користуються усіма гарантіями, встановленими трудовим законодавством.

Оформлення трудових відносин із найманим працівником здійснюється шляхом укладення **трудового договору**. Особливістю є також те, що аграрне законодавства надає право укладення такого договору у вигляді **трудового контракту**. При укладенні контракту зазначаються його сторони, права, обов'язки, термін дії, відповідальність сторін, умови матеріального забезпечення та організації праці, умови розірвання контракту. Від звичайного трудового договору він відрізняється тим, що **дозволяє поєднати** нормативне та договірне регулювання трудових відносин. При укладенні контракту домінує договірне регулювання суттєвих умов праці. Перевага контракту полягає в тому, що він дозволяє з метою захисту прав та інтересів працівника максимально індивідуалізувати кожний елемент угоди про працю.

Особи, що працюють у с/г підприємствах на умовах найму, **не приймають участі** в управлінні справами таких підприємств та розподілі їх прибутку.

Тема 5 Правовий режим майна сільськогосподарських підприємств

План

1. Поняття власності підприємств кооперативного типу
  2. Поняття власності аграрних підприємств корпоративного типу
  3. Державні та комунальні аграрні підприємства як суб'єкти майнових прав
  4. Правове регулювання приватизації державного майна в системі АПК
- РОЗКРИВАЄМО найбільш складні питання, які визивають труднощі в вивченні.

Термін «майно» в законодавстві України і літературі вживається в різних значеннях. Найчастіше під майном фізичної чи юридичної особи, в тому

числі сільськогосподарського товаровиробника, розуміють сукупність речей, належних їм на тому чи іншому праві: власності, повного господарського відання, оперативного управління, за договором оренди тощо.

Нерідко під майном розуміють не тільки речовий склад, але й нематеріальні цінності, тобто не тільки речі, а й гроші та цінні папери, майнові права, роботи та послуги, інформацію, результати інтелектуальної діяльності. Отже, майном суб'єктів сільського господарювання вважаються їх матеріальні та нематеріальні активи, крім того, до складу майна включаються і пасиви.

При класифікації видів майна варто звернути увагу на поділ майна на рухоме і нерухоме, що має важливе значення для аграрного сектора. До нерухомого майна належать земельні ділянки, ділянки надр, відокремлені водні об'єкти і все, що пов'язане з землею: ліси, багаторічні насадження, будівлі, споруди.

Необхідною передумовою здійснення будь-якої виробничо-господарської діяльності, в тому числі і в аграрному секторі економіки, є володіння суб'єктів господарювання засобами виробництва і майном, що використовується у процесі такої діяльності.

Законодавством визначаються основні джерела формування майна суб'єктів господарської діяльності. Так, згідно з п. 4 Закону від 27 березня 1991 року «Про підприємства в Україні» воно може формуватися за рахунок таких джерел: грошових і матеріальних внесків засновника чи засновників; доходів, одержаних від реалізації продукції, а також від інших видів господарської діяльності; доходів від цінних паперів; капітальних вкладень і дотацій з бюджетів; надходжень від роздержавлення і приватизації власності; придбання майна іншого підприємства, організації; безоплатних чи благодійних внесків, пожертвувань організацій, підприємств і громадян; інших джерел, не заборонених законодавчими актами України.

Майно підприємства формується при його створенні, тобто це грошові та матеріальні внески засновників. Згідно з законом «Про підприємства в Україні» засновниками підприємств можуть бути: власник або власники майна; уповноважений власником (власниками) орган чи підприємство, організація; трудовий колектив у випадках і порядку, передбачених законодавством України.

Розмір і порядок утворення майна мають бути визначеними в установчих документах. Так, в установчому договорі узгоджуються загальний обсяг витрат, що передбачаються для підприємства, статутний фонд і його частка в загальному обсязі витрат; вклади засновників у речовій формі.

Для одержання доходів від реалізації продукції підприємство здійснює її на основі прямих угод (контрактів), одержаних замовлень і державних контрактів, через товарні біржі, мережу власних торговельних організацій. Придбання матеріально-технічних засобів для власного виробництва і капітального будівництва підприємство здійснює також через систему

прямих угод або через товарні біржі та інші посередницькі організації (ст. 22 закону «Про підприємства в Україні»).

Одним із джерел формування майна підприємства є доходи від Цінних паперів (акцій, облігацій, казначейських зобов'язань держави, ощадних сертифікатів, векселів). Власники цінних паперів одержують від них дивіденди, можуть їх купувати, продавати, обмінювати, як і інші товари.

Закон «Про підприємства в Україні» до джерел формування майна відносить капітальні вкладення, кошти від роздержавлення і приватизації власності та придбання майна іншого підприємства

Для сільськогосподарських підприємств джерелами формування майна є також посіви та посадки сільськогосподарських культур і насаджень, розведення продуктивної і робочої худоби, птиці бджолосімей; зведення у встановленому порядку виробничих] житлових, культурно-побутових та інших будівель і споруд; використання наявних на земельних ділянках загальнопоширених корисних копалин, лісових угідь і водних об'єктів.

Залежно від правових засад володіння майном визначається його правовий режим. Під правовим режимом державного та комунального майна розуміють установлені правовими засобами порядок і умови придбання (присвоєння) майна, здійснення зазначеними суб'єктами правомочностей володіння, управління майном, а також його правову охорону.

Таким чином, правовий режим майна державних та комунальних суб'єктів господарювання - це встановлені нормативними актами правила, можливості, межі «панування» над належним їм майном. Певні можливості щодо цих суб'єктів господарської діяльності надає право господарського відання та право оперативного управління.

Ці правомочності відрізняються від права власності тим, що власник згідно з законодавством на свій розсуд володіє, користується і розпоряджається належним йому майном. Він вправі діяти щодо нього будь-яким чином, але так, щоб це не суперечило закону. Власник може використовувати майно для здійснення господарської та іншої не забороненої законом діяльності, передавати його безоплатно чи за плату у володіння та користування іншим особам. Конституція України містить застереження з цього приводу: використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Результати господарського використання свого майна (виготовлена продукція, одержаний прибуток) належить власнику цього майна, якщо інше не встановлено законом або договором (наприклад, договором оренди).

Управління ж державним та комунальним майном здійснюють уповноважені державні і комунальні органи, які вирішують питання створення відповідних підприємств, визначення цілей їх діяльності, реорганізації і ліквідації,

контролюють ефективність використання та збереження довіреного їм державного й комунального майна відповідно до законодавства. Майно, яке є державною чи комунальною власністю і закріплене за відповідними підприємствами, належить їм на праві повного господарського відання чи оперативного управління (казенні підприємства).

Загальні питання ринкових перетворень на селі

Про необхідність змін говорять там, де існуючий стан речей не задовольняє. Ринкові перетворення й аграрна реформа започатковані у зв'язку з тим, що стара радянська адміністративно-командна система господарювання показала свою неефективність. Більшість колгоспів і радгоспів, утворених у ході насильницької колективізації, були збитковими. У них впроваджувався позаекономічний примус до праці, відновлювалися феодальні методи експлуатації селян. Практикувався механізм "ножиць цін", тобто завищення цін на продукцію промисловості та заниження — на сільськогосподарську, що призвело до зубожіння села. Внаслідок такого пограбування зростало відчуження селян від землі та інших засобів виробництва, втрачалися стимули до праці, сільське господарство значно відставало від передових аграрних технологій розвинених країн, що робило його щораз менш ефективним.

Механізм адміністративно-командної планової економіки передбачав монополію державної власності на засоби виробництва, в тому числі природні ресурси, застосування жорстких методів бюрократичного централізму в управлінні сільським господарством, тобто адміністративних наказів (команд) і примусу; самоврядування обмежувалося в усіх царинах суспільного життя, забезпечувалася майже повна зайнятість населення, але розподіл матеріальних благ здійснювався централізовано на плановій основі. Планування відіграло важливу роль, позаяк держава зосереджувала всі трудові й матеріальні ресурси, а тому управляла ними для досягнення своїх цілей.

Що ж було поганим у плановій економіці? Безперечно, вона мала і свої плюси: майже 100% зайнятість населення, залучення практично всіх трудових і матеріальних резервів до суспільного розвитку, єдина централізована воля, яка спрямовувала суспільство на пошуки шляхів розвитку держави. Проте така система може бути ефективною тільки за умови відсутності помилок в управлінні й плануванні: найменший прорахунок, помилка перекошували всю систему — саме через це й виникали дефіцити товарів широкого вжитку й черги у крамницях.

Але особливо негативним моментом планової економіки було знищення стимулу людини до ефективної творчої праці. Повна зайнятість позбавляла людей страху втратити роботу, індивідуальна ініціатива не заохочувалася: від працівників вимагалася тільки виконувати команди. Це штучно зменшувало резерв інноваційного розвитку, що зрештою призвело до значного технологічного відставання країни від розвинених країн. А відсутність

стимулів до творчої праці — до неефективного господарювання, невідповідального ставлення до своєї роботи і значного зниження якості вітчизняної продукції, а відтак — до зубожіння країни.

Що являє собою ринкова економіка й чому держава взяла курс на перехід до ринку? Ринкова економіка або ринкове господарство згідно з теорією Адама Сміта — це лад, в якому відбувається вільна гра ринкових сил. Природною рушійною силою господарського розвитку є прагнення індивіда до реалізації своїх економічних інтересів. Дбаючи про свої інтереси, така економічно вільна особа покращує як свій добробут, так і примножує багатство суспільства. Рушійними економічними силами ринкової системи господарювання є приватна власність на засоби виробництва, вільна конкуренція, яка вирівнює попит і пропозицію. Держава відіграє другорядну роль: організація охорони громадського порядку, освіти, оборони, розв'язання екологічних проблем тощо.

Це класична теорія ринкової економіки. Вона показала свою неефективність у часи великої економічної депресії в США та монополізації ринку, що зумовило посилення державного регулювання економічних процесів. Тому згодом виникли інші теорії: "соціального ринкового господарства", "держави загального добробуту" тощо, які передбачають змішану систему ведення господарства: ринкова економіка з різним ступенем державного регулювання. Приватна власність не заперечує державної власності, а ринкові закони — державного регулювання господарства. Ринкова система господарювання характеризується плюралізмом форм власності, регулюванням ринкових законів попиту і пропозиції. Вона має свої мінуси: певний рівень безробіття; високий рівень лібералізації, який, з огляду на український менталітет, був сприйнятий як вседозволеність; відсутність централізованої системи державного планування, що призвело певною мірою до відсутності ефективного управління господарськими процесами. Однак ринкова система має й свої істотні переваги: вищий рівень свободи і приватна власність на засоби виробництва стимулюють приватну ініціативу, творчу діяльність, інноваційний розвиток господарства, впровадження новітніх технологій, а конкуренція — боротьбу за якість продукції, пошук ринків збуту, що задовольняє насамперед споживача.

Проблемою України під час переходу до ринкових методів господарювання є нерозуміння кінцевої моделі, на досягнення якої спрямовані ринкові перетворення. На початку реформ держава припустилася істотної помилки, зруйнувавши централізовану планову систему господарювання, сподіваючись на формування класичної ринкової економіки за теорією А. Сміта. При цьому не було єдиної програми чи концепції таких перетворень. Відсутність навчання керівництва підприємств і населення основам господарювання в нових умовах призвело до спаду виробництва й затяжної економічної кризи. Менталітет пересічного українця, змінений радянською системою, не дозволяв населенню ефективно скористатися всіма благами

ринкової свободи. Це спричинило неефективність економічних перетворень, особливо на селі, яке традиційно відзначалося консервативним менталітетом.

Зрештою з'ясувалося, що обійтися без державного регулювання ринкової економіки не можна. Згідно з Основними засадами і напрямами становлення економіки України в кризовий період, схваленими постановою Верховної Ради України від 15 червня 1994 р., курс було взято на формування змішаної системи господарювання: поєднання державного регулювання з приватною ініціативою. Напевне, така модель має бути найефективнішою: помилки централізованого державного управління тепер виправлятимуться приватними підприємствами: досвід Югославії показує, що навіть коли державне господарство було повністю зруйноване внаслідок військової операції НАТО, забезпечення населення продуктами споживання, завдяки приватному секторові народного господарства, практично лишилося на довоєнному рівні. Приватна ініціатива має стимулювати інноваційний розвиток держави. Така система має бути гнучкішою та ефективнішою.

Для переходу на нові методи господарювання на селі потрібно було здійснити приватизацію державної власності на засоби сільськогосподарського виробництва, в тому числі на землю, створення необхідних господарських і правових умов становлення й розвитку приватних господарств, зокрема формування інфраструктури аграрного ринку, а також навчання селян господарюванню в нових умовах. Існуюча в Україні модель ринкових перетворень передбачає реалізацію перших двох напрямів, але третій — практично ігнорується. На селі тривалий час зберігалася адміністративно-командна система господарювання: селяни підкорялися головам колгоспів і були практично позбавлені приватної ініціативи. Лише останнім часом під впливом прикладів ефективного господарювання окремих фермерів та інших приватних господарств свідомість селянина змінюється: він дедалі більше починає розуміти як можна використати переваги ринкової економіки.

Загалом ринкові реформи на селі поділяються на такі етапи:

I. Деклараційний етап (1990-1994 рр.): проголошення на офіційному рівні курсу на ринкові перетворення, формування багатокладної ринкової економіки, забезпечення приватної власності на засоби виробництва і на земельні ділянки. У цей час приймають законодавчі акти, які регулюють порядок зайняття підприємницькою діяльністю, встановлюють основні засади приватизації майна і землі, закріплюють право приватної власності, вільного ціноутворення. Разом з тим, ці норми-декларації не прийняли консервативні селяни. І хоча на цьому етапі починається перетворення колгоспів на колективні сільськогосподарські підприємства, вони й надалі лишаються збитковими. Держава продовжує застосовувати щодо регулювання сільського господарства переважно неринкові методи адміністративно-командної системи господарювання: зберігаються "ножиці цін", сільськогосподарська продукція реалізується переважно державі за її замовленням і за фіксованими державними цінами. Держава централізовано

продовжує забезпечувати село машинною технікою, пально-мастильними матеріалами, засобами захисту рослин, надає дотації і кредити. Незважаючи на це, сільське господарство залишається збитковим, а держава щороку списує борги сільськогосподарських підприємств. Хоча в цей час і виникають окремі фермерські господарства та інші приватні сільськогосподарські формування, це скоріше винятки з правила, ніж загальна тенденція, бо селянам не вигідно створювати приватні господарства.

II. Інфраструктурний етап (1995-1998 рр.): зусилля держави спрямовані на поступовий перехід до ринкових важелів управління сільським господарством і формування інфраструктури аграрного ринку. Початком його можна вважати 18 січня 1995 р. — дату прийняття Указу Президента України № 63/95 "Про заходи щодо реформування аграрних відносин", згідно з яким, селянам надали право самостійно розпоряджатися вирощеною сільськогосподарською продукцією, реалізуючи її за договорами через біржі, торгові та контрактні дома, заготівельні та посередницькі організації. У цей час створюються аграрні біржі, торгові дома, поступово формується аграрна ринкова інфраструктура, відпрацьовуються механізми вільного ціноутворення на сільськогосподарську продукцію і кредитування сільськогосподарських товаровиробників. Відтепер держава сама стає учасницею аграрного ринку й купує сільськогосподарську продукцію для державних потреб через ринкові механізми: на біржах, через аукціони тощо. Аграрна реформа прискорюється: провадиться приватизація та паювання землі й майна, зростає кількість приватних господарських формувань на селі. Проте ринкові перетворення не передбачали проведення широкої кампанії просвіти селян, через це вони переважно залишаються в управлінні голів колгоспів і не користуються можливостями створеного аграрного ринку. Держава продовжує вживати не ринкові, а адміністративні заходи щодо забезпечення сільськогосподарських підприємств технікою, пально-мастильними матеріалами, а господарства залишаються збитковими і щороку держава змушена їм списувати борги. Вона поки що не має єдиної концепції аграрних реформ, тому провадить аграрні експерименти: виокремлює базові господарства для опрацювання ринкових моделей господарювання, вивчає та узагальнює їх досвід.

III. Концептуальний етап (1998-1999 рр.): у цей час опрацьовуються концепції аграрної реформи. Якщо раніше реформи провадилися без належного концептуального обґрунтування і прорахунку вжитих заходів, що призвело до їх непослідовності та частковості, чого навіть не передбачали ідеологи реформ. Впродовж цього етапу на основі узагальнення попереднього досвіду реформування опрацьовуються концепції аграрної реформи, що має забезпечити її комплексний і виважений характер. Його початком можна вважати 29 квітня 1998 р., коли Указом Президента України затверджені Основні напрями розвитку агропромислового комплексу України на 1998-2000 роки. Власне цей документ і був однією з перших комплексних концепцій аграрної реформи й розвитку аграрного ринку. Він

охоплював різні царини сільського господарства і був покликаний створити ідеологічне підґрунтя аграрних реформ. У цей час продовжує формуватися інфраструктура аграрного ринку, але вже на концептуальних засадах; запроваджується фіксований сільськогосподарський податок, який істотно зменшив податковий тягар на селян; закладаються основи диференційованого розвитку аграрного ринку. Річ у тому, що право Європейської Спільноти передбачає диференційоване регулювання окремих секторів аграрного ринку: ринку цукру, зерна, олії, молока та ін. Україна, намагаючись застосувати свою правову систему до права ЄС, починає диференційовано регулювати різні сегменти аграрного ринку. В усьому іншому спостерігаються ті самі тенденції, що й за Інфраструктурного етапу.

IV. Радикальний етап (1999-2000 рр.): пов'язується з прийняттям реформаторського Указу Президента України від 3 грудня 1999 р. № 1529/99 "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки". Радикальність реформ полягала в тому, що протягом короткого періоду колективні сільськогосподарські підприємства були реформовані і на їх базі створені приватні сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, агрогосподарські товариства, сільськогосподарські кооперативи та інші суб'єкти аграрного права, засновані на приватній власності. Як у роки примусової колективізації селян зганяли в колгоспи, так протягом 1999-2000 рр. відбувався зворотний процес: колективні сільськогосподарські підприємства реформовали централізовано. Вони змушені були укладати з власниками земельних часток (паїв) договори їх оренди і виплачувати селянам орендну плату за користування земельними ділянками господарства, які були обтяжені правом членів господарства на земельну частку (пай). Земельна частка (пай) відтепер стала цілком новою правовою категорією, новим об'єктом прав, який можна було здати в оренду, укласти інші господарські договори щодо неї. І хоча на цьому етапі ще не забезпечувалося проведення просвітницької кампанії серед селян щодо порядку господарювання в ринкових умовах, такі радикальні заходи все-таки вплинули на свідомість селян, котрі відчували себе власниками. Реформованим сільськогосподарським підприємствам списується заборгованість, приймається Указ Президента України від 6 червня 2000 р. № 767/2000 "Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку", який був націлений на прискорення формування його інфраструктури.

V. Закріплюючий етап (2001-2002 рр.): для того, щоб закріпити позитивні результати аграрної реформи, вживаються заходи щодо її моніторингу і подальшого формування інфраструктури аграрного ринку. В цей час приймається Закон України від 18 січня 2001 р. "Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років". Він передбачає формування механізму заставних закупок сільськогосподарської продукції (тобто можливості селян одразу продати продукцію державі та отримати кошти, а згодом, у разі її подорожчання на ринку, продати її іншому покупцеві, повернувши державі кошти й відшкодувавши витрати на її

зберігання). Передбачається податкове стимулювання сільськогосподарського виробництва, пільгове кредитування та страхування, розвиток лізингу й фондового ринку. Важливою складовою аграрної реформи стає запровадження системи сільськогосподарських дорадчих служб. Концепцію становлення і розвитку мережі сільськогосподарських дорадчих служб в Україні затверджено наказом Мінагрополітики, Української академії аграрних наук і Національної академії наук України від 25 квітня 2001 р. № 114/36/165. Саме сільськогосподарські дорадчі служби покликані забезпечити ринкову просвіту селян. Це те, з чого треба було починати аграрну реформу. В Україні створюється близько 50 аграрних бірж, близько 600 агроторгових домів, понад 800 обслуговуючих кооперативів, понад 19 тис. заготівельних пунктів. Передбачаються заходи з розвитку експорту сільськогосподарської продукції. Запроваджується постачання села технікою, пально-мас тильними матеріалами й добривами на ринкових засадах. Приймаються укази Президента України від 8 серпня 2002 р. № 694/2002 "Про заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку" і від 8 серпня 2002 р. № 695/2002 "Про заходи щодо розвитку іпотечного ринку в Україні".

VI. Комплексний етап (з 2003 р. і до сьогодні): пов'язаний з Комплексною програмою розвитку аграрного ринку України на 2003- 2004 роки, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 2003 р. № 271. (І з пролонгацією ннормативних актів) Програма має комплексний характер і передбачає: формування інфраструктури аграрного ринку; розвиток сільськогосподарських дорадчих служб для забезпечення ринкової просвіти селян; забезпечення застосування високих інноваційних технологій у сільському господарстві; розвиток аграрної науки; виставкової та маркетингової діяльності та розв'язання цілої низки інших проблем. Ця програма дійсно має комплексний характер, оскільки ґрунтується на визначеній концепції аграрного ринку і охоплює різні аспекти його формування. Основні заходи з виконання зазначеної програми затверджені наказом Мінагрополітики України від 7 квітня 2003 р. № 98.

Правове регулювання приватизації в АПК

В умовах переходу до ринкової системи господарювання важливим засобом забезпечення приватної власності є приватизація державного майна. Відповідно до ст. 1 Закону України від 4 березня 1992 р. "Про приватизацію державного майна" (в редакції Закону від 19 лютого 1997 р.), *приватизація державного майна* визначається як відчуження майна, що перебуває у державній власності, на користь фізичних та юридичних осіб. Тобто — роздержавлення майна. У цьому контексті недоцільно використовувати словосполучення "приватизація майна колгоспів", позаяк останні є недержавними суб'єктами власності, а тому до їх реформування правильніше

використовувати терміни "реструктуризація" чи "паювання майна". Загальне законодавство України про приватизацію складається із зазначеного Закону, а також законів від 6 березня 1992 р. "Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)" (в редакції від 15 травня 1996 р.), від 6 березня 1992 р. "Про приватизаційні папери", від 19 червня 1992 р. "Про приватизацію державного житлового фонду", від 7 липня 1999 р. "Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації", від 14 вересня 2000 р. "Про особливості приватизації об'єктів незавершеного будівництва", декретів Кабінету Міністрів України від 20 травня 1993 р. № 57-93 "Про приватизацію цілісних майнових комплексів державних підприємств та їхніх структурних підрозділів, зданих в оренду", від 26 грудня 1992 р. №15-92 "Про приватизацію земельних ділянок" та нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до них.

Приватизація державного майна в АПК здійснюється на підставі загального законодавства про приватизацію, з урахуванням особливостей спеціального аграрного законодавства. Стаття 5 Закону України "Про приватизацію державного майна" визначає, що до об'єктів державної власності, що підлягають приватизації, належать:

- майно підприємств, цехів, виробництв, дільниць, інших під розділів, які є єдиними (цілісними) майновими комплексами;
- об'єкти незавершеного будівництва та законсервовані об'єкти;
- акції (частки, паї), що належать державі у майні юридичних осіб.

Приватизації не підлягають об'єкти, котрі мають загальнодержавне значення, визначені Законом України "Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації". До них належать майнові комплекси підприємств з лісовідновлення, лісорозведення та охорони лісу, сортовипробувальні станції, дільниці, інші організації з експертизи сортів рослин, скотомогильники, станції хімізації сільського господарства, науково-дослідні інститути, окремі майнові комплекси підприємств, що виготовляють спирт, вина, лікєро-горілчані вироби тощо.

Специфіка правового регулювання приватизації в АПК зумовлена потребою захисту прав селян, адже згідно з концепцією приватизації, засоби виробництва сільськогосподарської продукції мають належати селянам, які їх використовують. Законодавчим актом, що регулює особливості приватизації державного майна в АПК, є Закон України від 10 липня 1996 р. "Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі". І хоча приватизація державного майна в АПК майже завершена, в юридичній практиці все ще виникають питання, пов'язані із захистом суб'єктів приватизації від порушень, допущених в її ході. Цей Закон регулює порядок приватизації підприємств, для яких основними видами діяльності є виробництво сільськогосподарської продукції, продукції рибного та лісового господарства, їх переробка та реалізація, виконання робіт і надання послуг сільськогосподарським товаровиробникам. Перелік таких підприємств

затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12 червня 1996 р. № 638 "Про підприємства, що приватизуються з урахуванням особливостей, визначених законодавством для агропромислового комплексу". Закон по-різному регулює порядок приватизації несільськогосподарських підприємств АПК, державних сільськогосподарських підприємств і встановлює особливості приватизації підприємств окремих галузей.

Приватизація майна несільськогосподарських підприємств АПК (підприємств харчової промисловості, які переробляють сільськогосподарську сировину, борошномельно-круп'яної та комбікормової промисловості, а також сервісних, будівельних, фірмових торговельних, інших несільськогосподарських підприємств та організацій агропромислового комплексу, що виконують роботи і надають послуги сільськогосподарським товаровиробникам), незалежно від вартості об'єктів приватизації, здійснюється шляхом перетворення їх у відкриті акціонерні товариства згідно з Положенням про план приватизації несільськогосподарських підприємств і організацій агропромислового комплексу, затвердженим наказом Фонду державного майна України від 17 серпня 2000 р. № 1718. При цьому зберігаються профільність, технологічна єдність виробництва та цілісність майнових комплексів і технологій. їх сільськогосподарська спеціалізація має зберігатися не менше 10 років.

Право на пільгове придбання акцій за номінальною вартістю (за приватизаційні майнові сертифікати, а також за власні кошти й компенсаційні сертифікати в розмірі, що не перевищує половини вартості приватизаційних майнових сертифікатів) мають працівники підприємств, що приватизуються. Працівники сільськогосподарських підприємств мають право на пільгове придбання акцій (за приватизаційні майнові сертифікати, а також за власні кошти і компенсаційні сертифікати в розмірі, що не перевищує половини вартості приватизаційних майнових сертифікатів). До працівників підприємств, що приватизуються, прирівнюються особи, які вийшли з цих підприємств на пенсію, звільнені у зв'язку із скороченням штатів і не працюють з моменту звільнення на інших підприємствах; особи, які мають право відповідно до законодавства України повернутися на попереднє місце роботи на цьому підприємстві, та інваліди, звільнені за станом здоров'я у зв'язку з каліцтвом або професійним захворюванням.

Недержавним сільськогосподарським підприємствам (колективні сільськогосподарські підприємства, спілки селян, колгоспи, спілки кооперативів, акціонерні товариства, фермерські господарства та інші суб'єкти недержавних форм власності) передається безоплатно 51% акцій підприємств, що приватизуються, в тому числі розміщення приватизаційних майнових сертифікатів, а також власних коштів і компенсаційних сертифікатів працівників відповідних сільськогосподарських підприємств і прирівняних до них осіб через довірчі товариства, створені в колективах товаровиробників. У плані приватизації підприємств, які переробляють сільськогосподарську сировину та виконують роботи і надають послуги

сільськогосподарським товаровиробникам, передбачається відповідна квота для діючих радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств для подальшої передачі відповідної частки після їх приватизації та розміщення приватизаційних майнових сертифікатів їх працівників.

Недержавні сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм господарювання мають право на придбання акцій за номінальною вартістю в межах зазначених квот у разі, коли трудові колективи підприємств, що приватизуються, сільськогосподарські товаровиробники і прирівняні до них особи не викупили ці акції в межах установлених квот. Якщо підприємства, які приватизуються, не мають договірних зв'язків із сільськогосподарськими підприємствами, фермерськими господарствами тощо, визначення переліку сільськогосподарських товаровиробників, які залучаються на пільгових умовах до участі в приватизації підприємств, та квоти для придбання ними акцій передбачаються в плані приватизації відповідного підприємства за пропозиціями цих підприємств і державних органів управління сільського господарства та продовольства залежно від зони діяльності підприємств.

Розподіл акцій між державними, колективними та іншими сільськогосподарськими підприємствами, фермерськими господарствами здійснюється пропорційно до обсягів сировини, зданої на об'єкт приватизації, виконаних робіт і наданих послуг у середньому за 5 років, що передують року приватизації, а ті, що існують менше 5 років, — за час їх діяльності. Акції, які не були викуплені на пільгових умовах протягом року з дня початку їх продажу, реалізуються на загальних підставах відповідно до законодавства України.

Приватизація майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств здійснюється шляхом перетворення їх у колективні сільськогосподарські підприємства або у відкриті акціонерні товариства за рішенням загальних зборів (зборів уповноважених). Працівникам підприємства, що приватизується, безоплатно надається частка державного майна (акцій), розмір якої визначається як добуток вартості майна, що припадає на одного члена колективного сільськогосподарського підприємства по області, на кількість працівників підприємства, що приватизується, та прирівняних до них осіб. Безоплатна передача частки державного майна провадиться при перетворенні в процесі приватизації радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств у колективні сільськогосподарські підприємства або у відкриті акціонерні товариства. Розподіл безоплатно переданого майна (акцій) між працівниками здійснюється відповідно до трудової участі за рішенням загальних зборів (зборів уповноважених).

Приватизація частки державного майна, що залишилася після безоплатної його передачі, здійснюється за приватизаційні майнові сертифікати. Право на першочергове придбання цього майна за приватизаційні майнові сертифікати мають працівники даного підприємства та прирівняні до них особи. Якщо

після використання працівниками радгоспу чи іншого державного сільськогосподарського підприємства, що приватизується, права на придбання державного майна за приватизаційні майнові сертифікати лишається не викупленою частка майна, орган приватизації за згодою загальних зборів (зборів уповноважених) передає їм залишки майна для придбання за власні кошти на виплат до 5 років (без нарахування відсотків, але з урахуванням зміни цін на момент викупу майна). У разі відсутності згоди загальних зборів (зборів уповноважених) на придбання частки майна на виплат орган приватизації приймає рішення про перетворення цього підприємства у відкрите акціонерне товариство. При цьому право на придбання майна на пільгових умовах за приватизаційні майнові сертифікати, крім членів трудового колективу та прирівняних до них осіб, мають члени сімей трудового колективу даного підприємства, які проживають разом з ними, та особи, зайняті у соціальній сфері на селі. Якщо після реалізації членами трудового колективу та прирівняними до них особами їх права на безоплатну приватизацію частки майна, його викупу з використанням приватизаційних майнових сертифікатів, а також права викупу майна на виплат залишається частка державного майна, вона приватизується на загальних підставах відповідно до законодавства України.

Приватизація майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, створених на базі колгоспів без викупу державою їх майна, які за період своєї діяльності не одержували бюджетних коштів для придбання основних фондів і будівництва, здійснюється шляхом перетворення їх за рішенням загальних зборів (зборів уповноважених) у колективні сільськогосподарські підприємства або відкриті акціонерні товариства з наступною безоплатною передачею майна працівникам підприємств-засновників. У разі використання бюджетних коштів з цією метою, створена за їх рахунок частка майна приватизується в зазначеному вище порядку. Якщо частка державного майна (акцій) перевищує загальну вартість об'єкта, що приватизується, все майно, в тому числі й те, що створене за рахунок бюджетних коштів, передається працівникам підприємства на безоплатній основі.

Приватизація майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, що були створені на базі міжгосподарських підприємств, заснованих колгоспами і радгоспами без викупу державою їх майна, які за період своєї діяльності не одержували бюджетних коштів для придбання основних фондів і будівництва, здійснюється перетворенням їх у відкриті акціонерні товариства з наступною безоплатною передачею акцій цих товариств засновникам міжгосподарського підприємства. У разі використання бюджетних коштів на зазначені цілі створена за їх рахунок частка майна приватизується у наведеному вище порядку. Положення про порядок приватизації майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, а також заснованих на їх базі орендних

підприємств затверджене наказом Фонду державного майна України від 17 серпня 2000 р. № 1718.

Закон визначає *особливості приватизації майна в окремих галузях сільського господарства*. Приватизація майна сільськогосподарських підприємств, які спеціалізуються на вирощуванні багаторічних насаджень (хміль, ефіроолійні та лікарські рослини), здійснюється шляхом перетворення їх у відкриті акціонерні товариства. При цьому акції на суму вартості зазначених багаторічних насаджень тимчасово залишаються у власності держави у розмірі не менше 25%. Приватизація майна державних сільськогосподарських підприємств, що виробляють вино та інші алкогольні напої, здійснюється перетворенням їх у відкриті акціонерні товариства із збереженням у власності держави майна структурних підрозділів із виробництва готових алкогольних напоїв. Приватизація майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, які перебувають у зоні гарантованого добровільного відселення внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції та в зонах відселення у зв'язку з державними і громадськими потребами, незалежно від джерел його придбання, здійснюється перетворенням їх у колективні сільськогосподарські підприємства з безоплатною передачею майна їхнім працівникам.

"Приватизація майна дослідних господарств, експериментальних виробництв, проектно-конструкторських та інших підприємств, підпорядкованих навчальним і науково-дослідним установам, радгоспі в-технікумів здійснюється за погодженням із Кабінетом Міністрів України шляхом перетворення їх в акціонерні товариства. При цьому частка державного майна (акцій) має становити не менше 51% загальної вартості майна. Приватизація майна рибної та лісової галузі регулюється, відповідно: Положенням про порядок приватизації майна підприємств і організацій рибної галузі, затвердженим наказом Фонду державного майна та Мінагрополітики від 12 вересня 2000 р. № 1898/175, та Положенням про приватизацію переробних підприємств лісового господарства, затвердженим наказом Мінлісгоспу і Фонду державного майна від 28 серпня 1996 р. № 107/1040. Об'єкти незавершеного будівництва агропромислового комплексу, які не були приватизовані відповідно до законодавства України з питань приватизації, можуть передаватися органами приватизації сільськогосподарським підприємствам (у тому числі недержавним) для завершення їх будівництва з наступним пріоритетним правом викупу працівниками зазначених підприємств частки державного майна цих об'єктів.

Під час приватизації майна державних, підприємств об'єкти соціально-побутового призначення, інженерні мережі та споруди комунального господарства, зокрема побудовані за кошти фонду соціального розвитку, передаються органами приватизації в комунальну власність за згодою власників підприємств. Приватизація часток (паїв) держави в майні підприємств зі змішаною формою власності (в тому числі орендні) здійснюється перетворенням їх у відкриті акціонерні товариства, якщо інше

не передбачено їх установчими документами. Державні підприємства та підприємства зі змішаною формою власності, сума вартості майна яких є недостатньою для формування статутного капіталу відкритого акціонерного товариства, приватизуються шляхом викупу майна працівниками цих підприємств за приватизаційні майнові сертифікати, власні кошти й компенсаційні сертифікати або за кошти підприємств зі змішаною формою власності.

Підприємства, створені шляхом викупу державного майна, зданого в оренду, які мають або мали прямі договірні зв'язки із сільськогосподарськими товаровиробниками, підлягають перетворенню у відкриті акціонерні товариства за рішенням зборів учасників товариства. При цьому для продажу сільськогосподарським товаровиробникам, які є для зазначених підприємств або акціонерних товариств постачальниками сировини, споживачами робіт і послуг, здійснюються додатковий випуск акцій та їх продаж для того, щоб загальна їх кількість становила не менше 51% статутного фонду. Оплата акцій може здійснюватися в порядку взаєморозрахунків між акціонерним товариством та сільськогосподарськими підприємствами за здану продукцію (виконані роботи, надані послуги). Продаж додаткового випуску акцій здійснюється протягом 6 місяців, а кошти, одержані акціонерним товариством від їх реалізації, спрямовуються на збільшення статутного капіталу.

Постановою Верховної Ради України від 10 липня 1996 р. "Про порядок введення в дію Закону України "Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі" затверджено Перелік державних підприємств та організацій АПК, приватизація майна яких здійснюється за погодженням із Кабінетом Міністрів України. Ці підприємства та організації за погодженням з Кабінетом Міністрів України, підлягають перетворенню у відкриті акціонерні товариства. При цьому в статутному капіталі товариств першочергово визначається частка акцій, що тимчасово зачитається у власності держави, а решта — розміщується в передбаченому вище порядку.

Закон визначає процедуру приватизації майна державних, сільськогосподарських підприємств. Приватизація майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств на безоплатній основі здійснюється за спрощеною процедурою. Державні органи приватизації створюють комісію з підготовки до приватизації у складі керівника (голови комісії) та головного бухгалтера підприємства, що приватизується, представників відповідного державного органу приватизації та органу, уповноваженого управляти державним майном. Зазначена комісія розробляє план приватизації у місячний термін з дня затвердження її складу. Оцінка майна здійснюється на підставі даних балансу на початок відповідного року та за результатами останньої повної інвентаризації майна підприємства. Проведення аудиту під час приватизації радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств не є обов'язковим. За посвідчення договорів купівлі-продажу майна радгоспів та інших державних

сільськогосподарських підприємств у зв'язку з його приватизацією державне мито справляється в розмірі 0,001% вартості майна, що приватизується.

Правове регулювання паювання

У ході реформування аграрного сектора економіки провадилося паювання землі й майна. Саме слово "пай" тюркського походження і використовується на позначення частки в майні чи майнових правах. За вітчизняною правовою традицією пайові фонди існують у суб'єктів аграрного права кооперативного типу: колективному сільськогосподарському підприємстві чи сільськогосподарському кооперативі. Кожен член таких підприємств має певну частку в майні підприємства — це і є його майновий пай.

Відповідно до ст. 9 Закону України від 14 лютого 1992 р. "Про колективне сільськогосподарське підприємство", до пайового фонду майна членів підприємства включається вартість основних виробничих і оборотних фондів, створених завдяки діяльності підприємства, цінні папери, акції, гроші та відповідна частка від участі в діяльності інших підприємств і організацій. Уточнення складу і вартості пайового фонду майна членів підприємств провадиться за Методикою уточнення складу й вартості пайових фондів майна членів колективних сільськогосподарських підприємств, у тому числі реорганізованих, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2001 р. № 177.

Право членів підприємства на пайовий фонд майна залежить від їх трудового внеску. Члену підприємства щорічно нараховується частина прибутку залежно від частки в пайовому фонді, яку за його бажанням може бути виплачено або зараховано у збільшення частки в пайовому фонді. Ці відносини регулюються статутом підприємства. Пай може успадковуватися відповідно до цивільного законодавства України та статуту підприємства. У разі виходу з підприємства його члени мають право на пай натурою, грошми або цінними паперами відповідно до розміру та структури пайового фонду або в іншій, за згодою сторін, формі.

Закон України від 17 липня 1997 р. "Про сільськогосподарську кооперацію" визначає пай як майновий внесок члена кооперативу у створення та розвиток кооперативу, який здійснюється передачею кооперативу певного майна. Розмір паю визначає розмір отриманого членом кооперативу доходу від участі в діяльності кооперативу і розмір частки, яка виплачується йому при виході із кооперативу. Як показує аналіз законодавства, пай — не є індивідуально визначеним майном — це лише право на отримання доходу в певному розмірі й на отримання майна при виході з кооперативу. Часто селяни помилково вважають, що пай — індивідуально визначене майно чи земельна ділянка і при виході з кооперативу вимагають повернення "мого трактора" або "моєї землі". Але згідно із законом, трактор чи земля є власністю підприємства. У члена є лише пай — право на отримання певної частини доходу підприємства і певної частки майна при виході з нього. Селянинові при виході з підприємства може

бути передане не те майно, що він вніс до кооперативу, а зовсім інше або земельна ділянка. Отже, пай — це не майно, а право, до того ж право, яке може бути й не реалізованим, тобто в разі збиткової роботи підприємства його член не отримує жодних доходів на свій пай.

Найчастіше питання розпаювання майна виникали у ході реформування КСП, тому саме майнові аспекти цього процесу ми й розглянемо. Найбільш проблемним є уточнення майнових паїв членів КСП. Згідно з Порядком обов'язкових процедур при реформуванні колективних сільськогосподарських підприємств та врегулюванні майнових відносин в агроформуваннях, які працюють на умовах оренди землі і майна, затвердженого наказом Мінагрополітики України від 15 грудня 2000 р. № 252, процедура реформування КСП обов'язково передбачає затвердження загальними зборами Положення про паювання майна як внутрішньогосподарського локального акту підприємства. Процедура передбачає складання плану розподілу майна пайового фонду та іншого майна КСП, уточнення розміру індивідуальних майнових паїв членів КСП, їх перерахунок. Далі затверджується акт розрахунку пайового фонду, структура пайового фонду та план розподілу пайового фонду. Після цього членам, які забажали вийти з КСП, виплачується чи передається частина майна підприємства, яка припадає на їхні паї, а інші члени можуть створити нове агроформування на базі належних їм часток у майні колишнього КСП.

Істотні зміни у правовому режимі майнового паю сталися у зв'язку з прийняттям указів Президента України від 3 грудня 1999 р. № 1529/99 "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" і від 29 січня 2001 р. № 62/2001 **"Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки"**. Останній передбачав уточнення розміру майнових паїв членів КСП, у тому числі колишніх членів, які під час виходу не отримали його в натурі чи грошми. Крім того, право на пай відтепер мало посвідчуватися спеціальними сертифікатами, які видавалися на руки селянам. Але найістотнішою зміною правового режиму майнового паю стало юридичне закріплення можливості укладення договорів оренди, купівлі-продажу, дарування майнових паїв. Оренда, як і купівля-продаж, згідно з цивільним законодавством, застосовувалися лише до індивідуально визначеного майна. **А пай — не майно, а лише право на отримання майна в майбутньому.** Тому зазначені укази кардинально змінили правовий режим майнового паю, який набув окремих рис правового режиму індивідуально визначеного майна. Згодом у ЦК було закріплено, що право оренди поширюється і на майнові права. Указ Президента від 29 січня 2001 р. № 62/2001 гарантував селянам можливість вільно вийти із КСП, обмінявши свій сертифікат на майновий пай, тобто на індивідуально визначене майно.

На виконання зазначеного Указу, Кабінет Міністрів України постановою від 28 лютого 2001 р. № 177/2001 затвердив Порядок визначення розмірів майнових паїв членів колективних сільськогосподарських підприємств та їх

документального посвідчення. Цей Порядок встановлює процедуру визначення розмірів майнових паїв членів КСП, у яких паювання не провадилося, а також затверджує форму Свідоцтва про право на майновий пай (майнового сертифікату). Порядок видачі та обліку свідоцтва про право власності на майновий пай члена колективного сільськогосподарського підприємства (майновий сертифікат), затверджений наказом Мінагрополітики України від 23 березня 2001 р. № 79. Після проведення процедури паювання майна і визначення часток кожного члена, майно КСП розподіляється при його реорганізації згідно з Порядком розподілу та використання майна реорганізованих колективних сільськогосподарських підприємств, затвердженим наказом Мінагрополітики України від 14 березня 2001 р. № 62. Оскільки Указом передбачалося оформлення договорів оренди майнових паїв, наказом Мінагрополітики від 25 травня 2001 р. № 142 було затверджено Методику визначення залишкового ресурсу використання пайового фонду реформованих сільськогосподарських підприємств і визначення оптимальних термінів оформлення договорів оренди майнових паїв по кожному підприємству.

Але хід аграрної реформи й паювання майна показали, що у селян ще не сформувалася ринкова свідомість, почуття власника, а тому Президент України 27 серпня 2002 р. видає Указ № 774/2002 "Про додаткові заходи щодо підвищення рівня захисту майнових прав сільського населення". Указ передбачає створення умов для викупу реформованими сільськогосподарськими підприємствами майнових паїв, які вони орендують у своїх членів, а також формування ринку майнових паїв, запровадження механізму їх продажу на конкурентних засадах. Крім того, передбачається стимулювання створення сільськогосподарських кооперативів та інших формувань аграрного ринку на основі об'єднання майнових паїв. На виконання цього Указу Мінагрополітики наказом від 28 січня 2003 р. ствердило Порядок продажу на публічних торгах майнових паїв колективних сільськогосподарських підприємств.

Що ж до *паювання землі* — це питання у ході реформування аграрного сектору економіки є не менш складне. **Право на земельний пай закріплювалося в ЗК 1992 р.** Згідно зі ст. 5 цього Кодексу, кожний член колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства в разі виходу з нього має право одержати свою частку землі в натурі (на місцевості) в розмірі середньої земельної частки, яка обчислюється шляхом поділу земель підприємств, що підлягають приватизації на кількість осіб, які працюють у сільському господарстві, пенсіонерів, які раніше працювали в сільському господарстві і проживають у селі, а також осіб, зайнятих у соціальній сфері на селі. ЗК 1992 р. передбачав, що право на земельну частку могло передаватися у спадщину і продаватися.

Важливе значення для визначення правового режиму земельного паю має Указ Президента України від 10 листопада 1994 р. № 666/94 "Про

невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва". Указ установив, що кожному члену КСП, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства видається сертифікат на право приватної власності на земельну частку (пай) із зазначенням у ньому розміру земельної частки (паю) в умовних кадастрових гектарах, а також у вартісному вираженні. Указ проголосив, що право на земельну частку (пай) може бути об'єктом купівлі-продажу, дарування, обміну, успадкування, застави. У разі виходу із зазначених підприємств, їх члени мають право на отримання земельної ділянки в натурі.

Варто звернути увагу на те, що сільськогосподарські акціонерні товариства не мають майнового пайового фонду, а тільки акції, але оскільки правовий інститут паювання земель розвивався окремо від правового інституту паювання майна, члени сільськогосподарських акціонерних товариств отримали право на земельні частки. При аналізі правового режиму земельного паю слід усвідомлювати, що це не конкретна земельна ділянка, знову ж таки — це лише право на отримання земельної ділянки в натурі, яке може бути ніколи й не реалізоване. Сертифікат на земельну частку не посвідчує права власності на конкретну земельну ділянку — це лише цифри на папері, які підтверджують право отримання земельної ділянки у визначеному розмірі при виході з підприємства. Документом, що підтверджує право власності на земельну ділянку, є державний акт про право власності на землю.

Однак після прийняття цього Указу і паювання землі виникло багато питань, пов'язаних з процедурою паювання і визначення кола осіб, які мають право на земельний пай. Тому Президент України приймає Указ від 8 серпня 1995 р. № 720/95 "Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям". Указ встановив, що право на земельну частку (пай) мають члени КСП, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства, в тому числі пенсіонери, які раніше працювали в ньому і залишаються членами зазначеного підприємства, відповідно до списку, що додається до державного акта на право колективної власності на землю. При паюванні вартість і розміри в умовних кадастрових гектарах земельних часток (паїв) всіх членів підприємства є рівними. Розміри земельної частки (паю) обчислюються комісіями, утвореними на підприємствах із числа їх працівників. Рішення щодо затвердження обчислених цими комісіями розмірів земельної частки (паю) по кожному підприємству приймається районною державною адміністрацією. Видача громадянам сертифікатів на право на земельну частку (пай) єдиного в Україні зразка та їх реєстрація провадиться відповідною районною державною адміністрацією. Форма сертифікату на право на земельну частку пай і зразок книги реєстрації сертифікатів на земельну частку (пай) затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 1995 р.

Для недопущення скуповування земельних паїв не селянами приймається Указ Президента України від 21 квітня 1998 р. № 332/98 "Про захист прав власників земельних часток (паїв)", де встановлено, що в разі відчуження шляхом купівлі-продажу права на земельну частку (пай), посвідченого сертифікатом, переважне право на його придбання мають члени колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів, сільськогосподарських акціонерних товариств, а також фермерські господарства та громадяни, які мають право їх створити. Договору купівлі-продажу, дарування, обміну права на земельну частку (пай) посвідченого сертифікатом, після нотаріального посвідчення підлягають реєстрації районною державною адміністрацією за місцезнаходженням відповідного підприємства з внесенням відповідних змін до записів у Книзі реєстрації сертифікатів на право на земельну частку (пай).

Важливим кроком у захисті майнових прав селян-пенсіонерів було прийняття Указу Президента України від 15 грудня 1998 р. № 1353/88 "Про гарантування захисту економічних інтересів та поліпшення соціального забезпечення селян-пенсіонерів, які мають право на земельну частку (пай)". Згідно з цим Указом, починаючи з 1 січня 1999 р. колективні сільськогосподарські підприємства, сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські акціонерні товариства, фермерські господарства, інші підприємства, установи, організації, які використовують землю для сільськогосподарського виробництва, за бажанням селян-пенсіонерів, які мають право на земельну частку (пай), укладають із ними договори оренди цих часток (паїв). Розмір плати за оренду земельної частки (паю), що вноситься орендарем орендодавцеві, не може бути меншим 0,5% вартості земельної частки (паю), яка передана в оренду. Указ передбачав можливість отримання орендної плати як грошима, так і в натуральній чи відробітковій формі.

Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. № 1529/99 "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки", передбачив реформування колективних сільськогосподарських підприємств шляхом забезпечення всім членам КСП права вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) й майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, фермерських господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів, інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності. Указ запровадив обов'язкове укладання підприємствами, установами, організаціями, які використовують землю для сільськогосподарських потреб, договорів оренди земельної частки (паю), майнового паю з власниками цих часток (паїв) з виплатою орендної плати в натуральній або грошовій формі. При цьому розмір орендної плати не повинен бути меншим за 1% визначеної відповідно до законодавства вартості земельної частки (паю).

Указ запровадив реєстрацію договорів оренди земельної частки (паю). На виконання Указу Кабінет Міністрів України прийняв постанову від 24 січня 2000 р. № 119/2000 "Про затвердження Порядку реєстрації договорів оренди земельної частки (паю)", якою передбачено спрощений порядок реєстрації таких договорів. Реєстрація договорів оренди земельної частки (паю) провадиться виконавчим комітетом сільської, селищної міської ради за місцем розташування земельної ділянки, обтяженої правом на земельну частку (пай).

Правовий режим земельної частки (паю) врегульований також ЗК. Відповідно до ст. 25 цього Кодексу, під час приватизації земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій, земельні ділянки передаються працівникам цих підприємств, установ та організацій, а також пенсіонерам з їх числа з визначенням кожному з них земельної частки (паю). Зазначеним особам гарантується право отримати на підставі свого земельного паю земельну ділянку в натурі (на місцевості). Обчислення розміру земельної частки (паю) здійснюється шляхом поділу сільськогосподарських угідь, які підлягають приватизації, на кількість осіб, які мають право на приватизацію. Вартість і розміри в умовних кадастрових гектарах земельних часток зазначених осіб є однаковими.

Згідно з Перехідними положеннями ЗК, сільськогосподарські підприємства, які до набрання чинності ним Кодексом уклали з власниками земельних часток (паїв) договори оренди, можуть за бажанням власників цих часток (паїв) замовити землевпорядній організації виконання робіт, необхідних для виділення земельних часток у натурі, видачі їх власникам державних актів на право власності на землю та оплатити виконання таких робіт. Сільськогосподарське підприємство має переважне право на оренду земельних ділянок у таких громадян на строк, що був обумовлений у договорі оренди земельної частки (паю), або за погодженням сторін — на інший строк. Громадяни — власники земельних часток (паїв), можуть виділяти земельні ділянки в натурі (на місцевості) єдиним масивом.

До 1 січня 2005 р. забороняється вносити земельну частку (пай) до статутних капіталів господарських товариств, відчужувати її у будь-який інший спосіб, крім обміну на інше майно чи передачі у спадщину. Сертифікати на право на земельну частку (пай), отримані громадянами, вважаються правостановлюючими документами при реалізації ними права вимоги на відведення земельної ділянки відповідно до законодавства. Сертифікати на право на земельну частку (пай) є дійсними до виділення власникам земельних часток (паїв) у натурі (на місцевості) земельних ділянок та видачі їм державних актів на право власності на землю.

Тема 6. Правовий стан фермерського господарства

План

1. Поняття та ознаки фермерського господарства.
2. Порядок створення фермерського господарства. Земельні правовідносини.
3. Майнові правовідносини в фермерському господарстві.
4. Правове регулювання праці.
5. Припинення діяльності фермерського господарства.

РОЗКРИВАЄМО найбільш складні питання, які визивають труднощі в вивченні.

Фермерське господарство: поняття та юридичні ознаки

Фермерське господарство – особливий вид підприємницької діяльності громадян України, що полягає у виробництві, переробці та реалізації сільськогосподарської продукції з метою одержання прибутку. В сучасних умовах така форма аграрного господарювання потребує особливого правового захисту та підтримки з боку держави.

Виникнення фермерських господарств в Україні пов'язане з реформуванням аграрних відносин та здійсненням ринкових економічних перетворень. Як справедливо відзначила Н.І.Титова, йдеться про ліквідацію монопольного існування таких суб'єктів, які уособлювали лише крупні суспільні форми господарювання на землях сільськогосподарського призначення (колгоспів та радгоспів), і виникнення нових форм господарювання на цих землях.

Фермерство – нова для сучасного періоду форма господарювання на землях сільськогосподарського призначення. Отже, це явище, яке характеризує сільськогосподарський сектор економіки, а через нього – і всієї економіки України .

В даний час діяльність фермерських господарств регулюється Законом України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 р. , а також нормативно-правовими актами цивільного, господарського та інших галузей законодавства.

На законодавчому рівні сьогодні закріплено поняття фермерського господарства, що розглядається як форма підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства, відповідно до закону . На наш погляд, дане визначення є неповним, оскільки не враховує усіх юридичних ознак такого суб'єкта господарювання.

На основі аналізу норм Закону України «Про фермерське господарство» та наукової літератури можна виділити наступні істотні ознаки фермерського господарства :

1) фермерське господарство – це самостійний суб'єкт аграрного господарювання;

2) воно є юридичною особою;

3) це форма підприємницької діяльності;

4) ця діяльність здійснюється виключно громадянами України, отже, членами фермерського господарства не можуть бути іноземні громадяни чи особи без громадянства;

5) ця форма ведення сільського господарства здійснюється лише на добровільних засадах;

6) основною індивідуальною ознакою фермерських господарств є сімейно-трудоий характер господарства;

7) основним видом діяльності господарства є виробнича сільськогосподарська діяльність;

8) діяльність фермерських господарств нерозривно пов'язана з використанням земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва;

9) сільськогосподарська продукція, що виробляється фермерським господарством, має товарний характер;

10) метою діяльності фермерського господарства є одержання прибутку.

З урахуванням наведених ознак фермерського господарства можна сформулювати наступне його визначення: фермерське господарство – це добровільно утворена громадянами України, пов'язаними між собою родинними зв'язками, юридична особа, члени якої спрямовують свою діяльність на виробництво, переробку, та реалізацію сільськогосподарської продукції з метою отримання прибутку, використовуючи землі сільськогосподарського призначення як основний засіб виробництва.

Подолання економічної кризи в Україні залежить від ліквідації кризи в агропромисловому секторі і, насамперед, у сільському господарстві. Фермери України потребують активності і стабільної державної допомоги на зразок тієї, яку мають фермери у всьому світі. Вона повинна стати складовою у процесі реалізації принципу пріоритетності сільського господарства .

У зв'язку з цим необхідно передумовою подальшого розвитку фермерства в Україні є належне правове забезпечення функціонування фермерських господарств та всебічна їх підтримка з боку держави.

Право на створення фермерського господарства має кожний дієздатний громадянин України, який досяг 18-річного віку, виявив відповідне бажання, має документи, що підтверджують його здатність займатися сільським господарством, і витримав професійний відбір. Першочергове право на створення такого господарства надається громадянам, які проживають в

сільській місцевості, мають відповідну кваліфікацію або досвід роботи в сільському господарстві.

Фермерське господарство створюється виключно на добровільних засадах. Конкурсний відбір осіб, які виявили бажання створити таке господарство, здійснює районна (міська) професійна комісія з питань створення фермерських господарств, склад якої формує і затверджує районна (міська). До складу професійної комісії входять представники органів державної влади, органів місцевого самоврядування території, на якій передбачається відведення земельної ділянки для створення фермерських господарств, представники Асоціації фермерів та приватних землевласників і громадських організацій.

Висновок професійної комісії з питань створення фермерських господарств про наявність у громадянина достатнього досвіду роботи у сільському господарстві або потрібної сільськогосподарської кваліфікації є умовою для державної реєстрації фермерського господарства і надання (передачі) громадянину у власність або оренду земельних ділянок для ведення фермерського господарства із земель державної і комунальної власності відповідно до чинного ЗК.

Земельні ділянки для ведення фермерських господарств передаються в приватну власність і надаються в користування на умовах оренди із земель державної або комунальної власності, а також земель, вилучених (викуплених) в установленому порядку Фермерське господарство піддягає державній реєстрації у виконавчому комітеті міської, районної у місті ради або в районній, районних міст Києва і Севастополя державних адміністраціях за місцем проживання особи або місцезнаходженням земельної ділянки. Спеціальний порядок державної реєстрації фермерських господарств визначається ст. 8 Закону України «Про фермерське господарство».

Для реєстрації фермерського господарства до органу державної реєстрації подаються: установчі документи (засновницький договір про створення господарства та його Статут. Підписи громадян на установчих документах про створення фермерського господарства посвідчуються нотаріусом); реєстраційна картка встановленого зразка, яка є заявою про державну реєстрацію фермерського господарства; копія документа, що засвідчує наявність у громадянина на праві власності чи оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення; документ, що посвідчує внесення плати за державну реєстрацію фермерського господарства.

Державна реєстрація фермерського господарства здійснюється за наявності всіх потрібних документів протягом не більше 5 робочих днів. Органи державної реєстрації зобов'язані в межах цього терміну внести дані з реєстраційної картки до Реєстру суб'єктів підприємницької діяльності та видати Свідоцтво про державну реєстрацію фермерського господарства. Це

свідоцтво та копія документа, що підтверджує взяття господарства на облік у державному податковому органі, є підставою для відкриття рахунків у будь-яких банках України та інших держав за вибором суб'єкта підприємницької діяльності і за згодою цих банків у порядку, що встановлюється Національним банком України.

Після відведення земельної ділянки в натурі (на місцевості), отримання Державного акту на право власності на землю або укладення договору оренди земельної ділянки й державної реєстрації фермерське господарство одержує печатку зі своїм найменуванням і адресою, відкриває поточні та вкладні (депозитні) рахунки в установах банку і вступає у відносини з підприємствами, установами та організаціями, визнається органами державної влади та органами місцевого самоврядування як самостійний товаровиробник, плануючи економічний і соціальний розвиток регіону.

Відповідно до ст. 35 Закону України «Про фермерське господарство» діяльність фермерського господарства припиняється в разі: реорганізації; ліквідації; визнання фермерського господарства неплатоспроможним (банкрутом); якщо не залишається жодного члена фермерського господарства або спадкоємця, який бажає продовжити діяльність господарства.

Рішення про припинення діяльності фермерського господарства приймається:

- *власником – у разі реорганізації або ліквідації фермерського господарства;*
- *якщо не лишається жодного члена фермерського господарства або спадкоємця, який бажає продовжити діяльність господарства, – виконавчим комітетом міської, районної у місті ради або районною, районними міст Києва і Севастополя державними адміністраціями за місцем проживання особи або місцезнаходженням земельної ділянки;*
- *у разі банкрутства фермерського господарства – господарським судом.*

Процедура банкрутства фермерського господарства має певні особливості. Відповідно до ст. 50 Закону України від 14 травня 1992 р. «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» підставою для визнання фермерського господарства банкрутом є його неспроможність задовольнити протягом шести місяців після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт вимоги кредиторів за грошовими зобов'язаннями та (або) виконати зобов'язання щодо сплати податків і зборів.

У разі, якщо здійснення заходів, передбачених планом відновлення платоспроможності фермерського господарства, дасть змогу фермерському господарству, зокрема за рахунок доходів, які можуть бути одержані фермерським господарством після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт, погасити вимоги за грошовими зобов'язаннями та зобов'язаннями щодо сплати страхових внесків на загальнообов'язкове

державне пенсійне страхування та інші види загальнообов'язкового державного соціального страхування, податків і зборів (обов'язкових платежів), господарським судом вводиться процедура розпорядження майном фермерського господарства.

Процедура розпорядження майном фермерського господарства вводиться на строк закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт із врахуванням часу, необхідного для реалізації вирощеної (виробленої, виробленої та переробленої) сільськогосподарської продукції. Зазначений строк не може перевищувати п'ятнадцяти місяців.

У разі, якщо після введення процедури розпорядження майном погіршилося фінансове становище фермерського господарства у зв'язку із стихійним лихом, епізоотіями та іншими несприятливими умовами, строк процедури розпорядження майном може бути продовжено на один рік.

У разі визнання господарським судом фермерського господарства банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури до складу ліквідаційної маси фермерського господарства включаються нерухоме майно, яке знаходиться у спільній власності членів фермерського господарства, в тому числі насадження, господарські та інші будівлі, меліоративні та інші споруди, продуктивна і робоча худоба, птиця, сільськогосподарська та інша техніка і обладнання, транспортні засоби, інвентар та інше майно, набуті для фермерського господарства на загальні кошти його членів, а також право оренди земельної ділянки та інші майнові права, які належать фермерському господарству і мають грошову оцінку.

Тема 7. Особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення.

План:

1. Поняття правового режиму земель сільськогосподарського призначення.
2. Права та обов'язки землекористувачів в Україні.

РОЗКРИВАЄМО найбільш складні питання, які визивають труднощі в вивченні.

Особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення

Визнання землі нерухомим майном і залучення її до цивільного обігу спричинює потребу докладно проаналізувати взаємозв'язок правового режиму такої найважливішої категорії земель, як землі сільськогосподарського призначення, і правомочностей громадянина-власника щодо цих земель і, як наслідок, уточнити сфери застосування цивільного і земельного права в регулюванні відносин власності на землі сільськогосподарського призначення.

Поняття "режим" означає сукупність правил, заходів, норм для досягнення будь-якої мети. Під правовим режимом розуміють встановлені законодавством порядок використання об'єкта, припустимі межі та способи розпорядження ним. Правовий режим забезпечується відповідними заходами впливу (заохочення й відповідальності) з боку органів державної влади і місцевого самоврядування.

"Правовий режим" земель сільськогосподарського призначення є теоретичним поняттям, яке узагальнює правову характеристику земель цієї категорії як об'єкта земельних відносин і містить вказівку на коло найважливіших правових відносин, що складаються з приводу земель сільськогосподарського призначення. У радянський період розвитку земельного права й законодавства основним складовим і головним елементом правового режиму земель був примат виключної державної власності на землю, в тому числі і на землі сільськогосподарського призначення. Аналіз чинного земельного законодавства дає змогу дійти висновку, що правовий режим земель сільськогосподарського призначення поширюється на землі цієї категорії і визначається сукупністю правил їх використання, включення до цивільного обігу, охорони, обліку, моніторингу, установлених чинним законодавством.

Безпосереднім об'єктом правового режиму є конкретне земельне угіддя — земельна ділянка, незалежно від її площі, яка надана й використовується за безпосереднім цільовим призначенням. Це — перший елемент правового режиму.

Правовий режим різних ділянок земель сільськогосподарського призначення неоднорідний. Така неоднорідність зумовлена: видами земель сільськогосподарського призначення, їх економічними й екологічними властивостями; юридичним статусом суб'єктів, які використовують ці землі; іншими об'єктивними обставинами. Тому зазвичай розрізняють загальний, особливий і спеціальний правові режими земель сільськогосподарського призначення.

Об'єктом загального правового режиму є вся площа земель, придатних для потреб сільського господарства. Основне цільове призначення цих земель — бути засобом виробництва продуктів харчування і кормів для тварин, а також сировини для промисловості. Для будівництва промислових підприємств, об'єктів житлово-комунального господарства, залізничних і автомобільних шляхів, ліній електропередачі та зв'язку, магістральних трубопроводів, а також для інших потреб, не пов'язаних із веденням

сільськогосподарського виробництва, згідно зі ст. 23 ЗК, надаються переважно несільськогосподарські угіддя або сільськогосподарські угіддя гіршої якості.

Особливий правовий режим встановлюється законодавством для сільськогосподарських угідь із кадастровою оцінкою вище середньорайонного рівня. До сільськогосподарських угідь у такому правовому значенні належать рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища й перелogi (ст. 22 ЗК). Правовий режим цих земель полягає в пріоритетному використанні їх для сільськогосподарських цілей.

Спеціальний правовий режим встановлюється для особливо цінних сільськогосподарських угідь. До таких земель, відповідно до ст. 150 ЗК, належать землі дослідних полів науково-дослідних установ і навчальних закладів, землі природно-заповідного фонду, землі історико-культурного призначення та ін. Вилучення (викуп) особливо цінних земель для несільськогосподарських потреб допускається тільки у виняткових випадках, а саме: під час будівництва об'єктів загальнодержавного значення, доріг, ліній електропередачі та зв'язку, трубопроводів, осушувальних і зрошувальних каналів, геодезичних пунктів, житла, об'єктів соціально-культурного призначення, нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією. Причому таке вилучення (викуп) здійснюється за постановою Кабінету Міністрів України або за рішенням відповідної місцевої ради, які, в свою чергу, повинні попередньо погодити його з Верховною Радою України.

У літературі зазначається, що правовий режим земель сільськогосподарського призначення спрямований на виконання двох головних завдань: забезпечення ґрунтової родючості земель, тобто охорони якості сільськогосподарських угідь (якісний аспект), і збереження кількості цих земель, запобігання зменшенню площ сільськогосподарських угідь (кількісний аспект).

Перше завдання вирішується здійсненням заходів: щодо збереження і підвищення родючості ґрунтів; щодо захисту земель від водної і вітрової ерозії, селів, підтоплення, заболочування, вторинного засолення, висушування, ущільнення та інших процесів, що призводять до деградації земель (меліорація); щодо захисту від зараження сільськогосподарських угідь бактеріально-паразитичними та карантинними шкідниками й хворобами рослин, заростання бур'янистими рослинами, чагарником і дрібноліссям, від інших видів погіршення стану земель; щодо рекультивації порушених земель, відновлення їх родючості, своєчасного залучення до господарського обігу (ст. 166 ЗК); щодо збереження і використання родючого шару ґрунту та консервації земель (ст. ст. 171, 172 ЗК).

Розв'язання другого завдання забезпечується регулюванням надання й вилучення земель, встановленням обмежень для їх переведення в несільськогосподарські. Забезпеченню виконання цього завдання сприяють основні принципи, закріплені в ЗК: пріоритет використання земель

сільськогосподарського призначення (ст. 23), планування використання земель (гл. 30) і відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва (глави 23, 24). Безперечно, виконання зазначених завдань здійснюється в основному державою, яка встановлює стандарти, норми, нормативи, правила, регламенти в галузі забезпечення родючості земель.

Проблема збереження й підвищення родючості земель вирішується здебільшого на рівні управління використанням і охороною земель. Це управління здійснюється спеціально уповноваженими державними органами, основними функціями яких є: облік; планування; розподіл і перерозподіл земель; регулювання порядку експлуатації земель; контроль і правове забезпечення правового режиму використання земель; охорона земель. Наявність системи спеціально уповноважених державних органів, які здійснюють функції управління в галузі охорони й використання земель, є другим елементом правового режиму земель сільськогосподарського призначення.

Однак усе це не зменшує значущості таких обов'язків громадян — власників земельних ділянок сільськогосподарського призначення, як використання цих ділянок за цільовим призначенням, підвищення родючості ґрунтів і збереження інших корисних властивостей землі (ст. 91 ЗК). Громадяни України входять у коло суб'єктів правовідносин з використання земель сільськогосподарського призначення. Суб'єкти, які здійснюють господарську діяльність на сільськогосподарських угіддях, є третім елементом правового режиму цієї категорії земель.

Слід зауважити, що права та обов'язки суб'єктів правовідносин із використання земель залежать як від правового статусу цих суб'єктів, так і від особливостей конкретної земельної ділянки. Отже, четвертим елементом правового режиму земель сільськогосподарського призначення є наявність прав і обов'язків суб'єктів правовідносин.

П'ятим елементом правового режиму земель учені вважають наявність ефективного правового механізму, який забезпечує належний правовий режим використання земель. До елементів такого механізму належать:

— наявність правових норм, виконання яких запобігає порушенню правового режиму земель і забезпечує пріоритет земель сільськогосподарського призначення перед землями несільськогосподарського призначення, а також норм, що не дозволяють вилучення цінних сільськогосподарських земель;

— наявність правових норм, застосування яких усуває умови, що спричиняють порушення правового режиму земель. Наприклад, заборона фінансування проектно-дослідницьких робіт до прийняття місцевою адміністрацією рішення про попереднє узгодження місця розміщення об'єкта або рішення суду в разі виникнення спору;

— наявність покарань за порушення правового режиму земель. Так, відповідальність у вигляді штрафів передбачена за знищення межових знаків

земельних ділянок, за самовільне зайняття землі, за псування і знищення родючого шару землі тощо;

— наявність правових норм, виконання яких дозволить відновити порушення режиму використання земель. Наприклад, самовільно зайняті земельні ділянки мають бути повернуті за належністю без відшкодування витрат, які виникли за час незаконного користування.

Отже, під правовим режимом земель сільськогосподарського призначення розуміється спеціальний порядок використання земель, встановлений законодавством для найбільш цінної категорії земельного фонду України.

Усі землі, придатні для сільськогосподарського виробництва, мають пріоритетний режим використання. Це означає, що:

По-перше, вони надаються, насамперед, для сільськогосподарського використання (ст. 23 ЗК). Визначення земель, придатних для потреб сільського господарства, здійснюється на підставі даних державного земельного кадастру.

По-друге, земельним законодавством встановлені певні обмеження на угоди із земельними ділянками, призначеними для сільськогосподарських цілей. Вимоги полягають передусім у встановленні земельним законодавством переліку видів земель сільськогосподарського призначення, цілком вилучених із цивільного обігу, тобто тих, котрі не можуть бути об'єктами права приватної власності. До них належать, зокрема, техногенно забруднені землі сільськогосподарського призначення, на яких не забезпечується одержання продукції, що відповідає установленим вимогам (нормам, правилам, нормативам), а також деградовані й малопродуктивні землі, які вилучаються з цивільного обігу (ст. ст. 170, 172 ЗК). Крім того, стосовно земель, які перебувають у приватній власності, земельне законодавство може встановлювати особливі правила здійснення угод. Так, покупцями земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва можуть бути громадяни України, які мають сільськогосподарську освіту або досвід роботи в сільському господарстві, або які займаються веденням товарного сільськогосподарського виробництва, а також юридичні особи України, установчими документами яких передбачене ведення сільськогосподарського виробництва, а переважне право купівлі земельних ділянок сільськогосподарського призначення мають ті громадяни України, які постійно проживають на території відповідної місцевої ради, де здійснюється продаж земельної ділянки (ст. 130 ЗК).

Крім того, за п. 15 Перехідних положень ЗК громадяни та юридичні особи, які мають у власності земельні ділянки для ведення фермерського господарства та іншого товарного сільськогосподарського виробництва, а також громадяни України — власники земельних часток (паїв) не вправі до 1 січня 2005 р. продавати чи іншим способом відчужувати належні їм земельні ділянки та земельні частки (паї), крім міни, передачі їх у спадщину та при

вилученні земель для суспільних потреб. Отже, право розпорядження землями сільськогосподарського призначення підлягає певним обмеженням, які встановлюються державою з метою мінімізації негативних наслідків, пов'язаних з функціонуванням ринку землі.

По-третє, господарське використання земель сільськогосподарського призначення має не тільки не погіршувати стан земель внаслідок виробничої діяльності, але й сприяти відновленню та поліпшенню родючості ґрунтів, їх корисних властивостей. У цьому зв'язку власники земельних ділянок і землекористувачі повинні виконувати заходи щодо захисту земель від водної і вітрової ерозії, селів, підтоплень, заболочування, вторинного засмічення, висушування, ущільнення, забруднення відходами виробництва, хімічними й радіоактивними речовинами та від інших несприятливих природних і техногенних процесів. Вони зобов'язані також провадити рекультивацію порушених земель, вживати заходів щодо підвищення їх родючості та поліпшення інших корисних властивостей землі. Всі організації, які здійснюють діяльність, пов'язану з порушенням поверхневого шару ґрунту, повинні здійснювати зняття, складування, збереження поверхневого шару ґрунту і нанесення його на ділянку, з якої він був знятий, чи на іншу земельну ділянку для підвищення її продуктивності й інших властивостей.

По-четверте, при вилученні (випі) земель сільськогосподарського призначення для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом, при тимчасовому зайнятті сільськогосподарських угідь для інших видів використання, при обмеженні використання або погіршенні якості сільськогосподарських угідь тощо власникам землі й землекористувачам відшкодовуються збитки і втрати сільськогосподарського виробництва.

Права та обов'язки сільськогосподарських землекористувачів

Землі сільськогосподарського призначення надаються як громадянам, так і юридичним особам. Громадяни одержують їх для задоволення своїх особистих потреб у виробництві продуктів харчування, для відпочинку, дозвілля, задоволення інших соціальних, культурних, оздоровчих потреб (для ведення особистого селянського господарства, садівництва, городництва, сінокосіння та випасання худоби, здійснення товарного сільськогосподарського виробництва). Щоб досягти названих цілей, громадяни можуть об'єднуватися в садівничі чи городницькі некомерційні об'єднання, які можуть бути створені у формі товариства, споживчого кооперативу.

З метою товарного сільськогосподарського виробництва земельні ділянки надаються сільськогосподарським підприємствам (юридичним особам): фермерським господарствам, приватним (приватно-орендним) підприємствам, сільськогосподарським виробничим кооперативам,

господарським товариствам, державним сільськогосподарським підприємствам. Зазначені суб'єкти здійснюють товарне виробництво з метою реалізації продукції та одержання прибутку.

Для дослідних і навчальних цілей, пропаганди передового досвіду землі сільськогосподарського призначення надаються сільськогосподарським науково-дослідним установам та навчальним закладам, сільським професійно-технічним училищам і загальноосвітнім школам. Певні ділянки одержують і деякі несільськогосподарські підприємства й організації, промислові підприємства, які мають підсобні сільські господарства, що вирощують продукцію в основному для своїх працівників. Такі підсобні господарства можуть бути складовою частиною підприємства, організації, не маючи прав юридичної особи, або самостійним суб'єктом (юридичною особою). У другому випадку земельні ділянки надаються безпосередньо цим господарствам із врахуванням їхніх організаційно-правових форм.

Певну кількість земель сільськогосподарського призначення мають релігійні організації та об'єднання, які також провадять підсобне сільське господарство.

Отже, землі сільськогосподарського призначення можуть бути надані для сільськогосподарського виробництва і тим юридичним особам, для яких ведення сільського господарства не є основним видом діяльності.

Основну площу земель сільськогосподарського призначення займають підприємства та організації, які безпосередньо провадять сільськогосподарське виробництво — сільськогосподарські товаровиробники. Згідно зі ст. 1 Закону України від 17 липня 1997 р. "Про сільськогосподарську кооперацію", сільськогосподарським товаровиробником є фізична або юридична особа незалежно від форми власності та господарювання, валовий дохід якої від операцій з реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки, за наявності сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень тощо) та/або поголів'я сільськогосподарських тварин у власності, користуванні, в тому числі й на умовах оренди за попередній звітний (податковий) рік, перевищує 50% загальної суми валового доходу.

У сільському господарстві найпоширенішими є: сільськогосподарські кооперативи, господарські товариства, приватні (приватно-орендні) підприємства, державні сільськогосподарські підприємства.

Порядок створення, діяльності, реорганізації та ліквідації окремих організаційно-правових форм суб'єктів сільськогосподарського виробництва визначаються законодавством України. Підприємець має право вибору організаційно-правової форми свого підприємства.

Виходячи з особливостей тих функцій, які виконують суб'єкти сільськогосподарського виробництва, останні можуть бути поділені на такі групи:

— засновані на різних формах власності сільськогосподарські формування, головною метою діяльності яких є виробництво товарної маси продуктів харчування і сировини;

— підприємці, чия діяльність заснована на різних формах власності й організаційно-правових формах господарювання і чия правосуб'єктність та статутна діяльність спрямована на забезпечення сучасної виробничо-господарської діяльності аграрних підприємств-товаровиробників;

— установи, чия правосуб'єктність і статутна діяльність спрямована на надання різноманітних фінансово-кредитних, страхових, комерційних, посередницьких та інших послуг для забезпечення підприємницької діяльності аграрних товаровиробників.

Більшість суб'єктів, які використовують землі сільськогосподарського призначення, було створено завдяки паюванню земель і реструктуризації колективних сільськогосподарських підприємств. Цей процес здійснювався шляхом надання кожному члену колективного сільськогосподарського підприємства сертифіката на право приватної гласності на земельну частку (пай) з визначенням у ньому розміру частки (паю) в умовних (кадастрових) гектарах, а також у вартісному вираженні. При цьому земельні ділянки на місцевості не виділялися й існували в документальному вираженні до того моменту, поки у визначених законом випадках і порядку не було здійснено виділення в натурі земельної ділянки відповідно до земельного сертифікату із видачею Державного акта на право приватної власності на землю.

Зміст правового режиму земель сільськогосподарського призначення, які є власністю громадян, визначають залежно від характеру сільськогосподарського виробництва. Так, відповідно до ст. 22 ЗК громадяни одержують землі сільськогосподарського призначення у власність для ведення особистого селянського господарства, садівництва й товарного сільськогосподарського виробництва.

Правовий режим земель особистих селянських господарств регулюється ст. 33 ЗК. Відповідно до її положень громадяни України можуть мати на праві власності й орендувати земельні ділянки для провадження особистого селянського господарства. За ст. ст. 12 — 16 Закону України від 20 квітня 2000 р. "Про планування і забудову територій", надання земельної ділянки громадянам для ведення особистого селянського господарства здійснюється з урахуванням вимог генерального плану населеного пункту, докладного плану території та плану її забудови. Ці акти є основними правовими й архітектурно-технічними документами, в яких питання організації території присадибних ділянок вирішуються у взаємодії із проблемами соціальної перебудови села: спеціалізації й територіальної організації сільськогосподарського виробництва, формування інженерно-технічної інфраструктури, охорони навколишнього середовища. Відповідно до цього земельне законодавство формує загальне правило про надання громадянам земельних ділянок для ведення особистого селянського господарства у двох

місцях: біля житлового будинку і за межами населеного пункту. Причому земельна ділянка біля будинку може бути меншого розміру.

Правовий режим земель для ведення садівництва спрямований передусім на задоволення потреб громадян у земельних ділянках для зазначених цілей. Земельні ділянки, призначені для садівництва, можна використовувати для закладення багаторічних плодкових насаджень, вирощування сільськогосподарських культур, а також для зведення потрібних будівель, господарських споруд тощо.

Громадянин — член садівничого товариства — може приватизувати земельну ділянку без згоди на те інших членів цього товариства. Розмір земельної ділянки для ведення садівництва, яку можна приватизувати безкоштовно, становить не більше 0,12 га (ст. 121 ЗК). Громадяни — власники садових ділянок можуть вільно розпоряджатися ними, якщо вони (ділянки) не обмежені в обігу і не вилучені з нього.

Громадяни мають право одержувати сільськогосподарські землі у власність не тільки для задоволення власних потреб, але й для здійснення товарного сільськогосподарського виробництва.

Громадяни можуть займатися виробництвом товарної сільськогосподарської продукції шляхом ведення особистого селянського і фермерського господарств. Селянське господарство не має статусу юридичної особи, а товарне виробництво сільськогосподарської продукції розглядається як підприємницька діяльність і обкладається прибутковим податком. Тому громадянин — власник земельної ділянки, який має намір займатися товарним сільськогосподарським виробництвом, — повинен зареєструватися як підприємець.

На відміну від особистого селянського господарства, яке не має статусу юридичної особи, фермерське господарство має такий статус. Сьогодні, згідно зі ст. 31 ЗК, до земель фермерського господарства належать земельні ділянки, які є власністю фермерського господарства як юридичної особи, а також громадян — членів фермерського господарства на праві приватної власності. Фермерське господарство може орендувати земельні ділянки. Зазначається, що у власності громадянина-фермера можуть бути тільки сільськогосподарські угіддя, на яких немає виробничих будівель чи споруд (такі будівлі та споруди разом з ділянкою, на якому вони розташовані становлять єдиний об'єкт нерухомості й мають перебувати на балансі фермерського господарства як юридичної особи).

Ще однією особливістю правового режиму земель для ведення товарного сільськогосподарського виробництва є те, що звернення стягнення на них допускається тільки тоді, коли у їх власників відсутнє інше майно, на яке може бути звернене стягнення (ч. 2 ст. 139 ЗК).

Набуваючи права власності на земельну ділянку, громадянин водночас набуває комплексу земельних прав та обов'язків, що становить зміст його права власності.

Правомочності земельного власника вичерпно зафіксовані в ст. 90 ЗК. Вони включають право: продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину; самостійно господарювати на землі; право власності на посіви, насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену сільськогосподарську продукцію; використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі; на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом; споруджувати житлові будинки, виробничі та інші будівлі й споруди. Як видно зі змісту зазначених правомочностей, більшість із них безпосередньо стосуються власників земельних ділянок сільськогосподарського призначення.

Як відомо, право власності на майно, в тому числі й на землю, передбачає наявність у його суб'єкта 3 груп правомочностей, а саме: володіння, користування й розпорядження майном чи землею. Аналіз правомочностей власників земельних ділянок згідно зі ст. 90 ЗК дає підстави стверджувати, що практично всі ці правомочності стосуються володіння та користування і за змістом збігаються з колом правомочностей, наданих землекористувачам (ст. 95 ЗК). І тільки одна з них передбачена п. "а" ч. 1. ст. 90, є правомочністю власників розпоряджатися земельними ділянками: продавати або іншим шляхом відчужувати їх, передавати в оренду, заставу, спадщину. Однак на сьогодні не кожного з наданих законом правомочностей власник земельної ділянки сільськогосподарського призначення може скористатися через наявність певних обмежень, встановлених Перехідними положеннями ЗК.

Правомочності власників земельних ділянок не підлягають розширеному тлумаченню, водночас це не стосується їхніх обов'язків, зафіксованих ст. 91 ЗК, а саме: забезпечувати використання земельних ділянок за їх цільовим призначенням; дотримуватися вимог законодавства про охорону довкілля; своєчасно сплачувати земельний податок; не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок і землекористувачів; підвищувати родючість ґрунтів і зберігати інші їх корисні властивості; своєчасно подавати відповідним органам виконавчої влади й органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом; дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних із встановленням земельних сервітутів та охоронних зон; зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем. Законом також можуть бути встановлені інші обов'язки власників земельних ділянок.

Специфіка використання сільськогосподарських угідь полягає у втручанні їх користувача в механізм екозв'язків земель з іншими природними об'єктами, у перетворенні екосистем через зміни режиму їх функціонування. Це зумовлено тим, що сільськогосподарські угіддя поділяються на біоценози (природні угіддя) — не піддані окультуренню пасовища, сіножаті, луки тощо й агроценози (окультурені людською працею) — рілля, багаторічні

насадження, окультурені (меліоровані) пасовища, сіножаті й інші сільськогосподарські угіддя. Розорювання природних угідь перетворює їх на сільськогосподарські угіддя, які здійснюють свою природну функцію тільки під впливом людської праці.

З урахуванням специфіки земель сільськогосподарського призначення закон установлює такі основні обов'язки громадян-власників та інших осіб щодо використання сільськогосподарських угідь:

а) забезпечення оптимального водного режиму ґрунтів. Власники земельних ділянок і землекористувачі повинні здійснювати захист земель від підтоплення, заболочування, висушування; мають право в установленому порядку провадити зрошувальні й осушувальні заходи, не допускаючи безгосподарного виливу води, засолення й заболочування земель, створюючи найбільш сприятливий режим ґрунтової вологи. Наприклад, використання земель затоплення в сільськогосподарському виробництві здійснюється відповідно до проектів землевпорядження, розроблених, у визначеному законодавством порядку з урахуванням можливої причини затоплення (повінь, паводок), типу річки (чи окремих її ділянок) по нахилу дна й частоті можливого затоплення;

б) забезпечення належного сольового режиму ґрунтів, для чого необхідно здійснювати захист земель від вторинного засолення. Кожна особа, яка використовує сільськогосподарські угіддя, зобов'язана боротися з підвищеною кислотністю ґрунтів, здійснюючи вапнування й інші землеробські заходи;

в) забезпечення такого живильного режиму ґрунтів, за якого родючість не тільки не зменшувалася б, незважаючи на винесення живильних речовин із врожаєм, а збільшувалася б. Підвищення родючості ґрунтів є одним із головних обов'язків кожного власника та землекористувача, який стимулюється державою;

г) забезпечення належного культурно-технічного стану ґрунтів, ведення боротьби із заростанням земель чагарником, дрібноліссям, бур'янистою рослинністю, для чого кожен землекористувач наділений правами провадити у встановленому порядку культурно-технічні роботи на своїй ділянці;

д) забезпечення належної екологічної обстановки на земельній ділянці, не допускаючи її погіршення.

Отже, правовий режим земель нерозривно пов'язаний з повноваженнями їх власників, зумовлює їх і залежить від характеру сільськогосподарського виробництва, яке здійснюється власником. Усі повноваження власників землі та землекористувачів спрямовані не тільки на забезпечення їхніх інтересів і потреб, але й більшою мірою на підтримання і додержання правового режиму земель сільськогосподарського призначення, що знаходяться в їхньому веденні.

Ринок землі в Україні — сукупність суспільних відносин щодо відчуження та набуття земельних ділянок. У процесі їх ринкового обігу відбувається конкурентна зміна землевласників або землекористувачів.

Фактично, весь період незалежності України триває земельна реформа, що за часом є рекордною (земельна реформа в Мексиці тривала 23 роки). Відповідно до Земельного кодексу діє мораторій (тимчасова заборона) на купівлю-продаж сільськогосподарської землі, що регулярно продовжується парламентом.

Від створення ефективного ринку сільськогосподарських земель в Україні залежить динаміка розвитку АПК, земельних відносин та національної економіки загалом.

□

Загальний правовий огляд.

Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності українського народу.

Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави.

Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону.

Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним^[3].

Документ, що підтверджує право постійного користування земельною ділянкою (2015)

Суб'єктами права власності на землю можуть бути:

- громадяни та юридичні особи — на землі приватної власності;
- територіальні громади безпосередньо або через органи місцевого самоврядування — на землі комунальної власності;
- держава через відповідні органи державної влади — на землі державної власності.

Громадяни України набувають права власності на земельні ділянки на підставі:

1. купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, за іншими цивільно-правовими угодами;
2. безоплатної передачі із державної і комунальної власності;
3. приватизації ділянок, що були раніше надані їм у користування;
4. прийняття спадщини;
5. виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю).

Іноземці та особи без громадянства можуть набувати права власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення.

Юридичні особи (засновані громадянами України або юридичними особами України) можуть набувати у власність земельні ділянки для здійснення підприємницької діяльності.

Землі, які належать на праві власності територіальним громадам сіл, селищ, міст, є комунальною власністю.

У державній власності перебувають усі землі України, крім земель комунальної та приватної власності. Земельним кодексом визначені категорії земель державної власності, які не можуть передаватись у приватну власність.

Іноземні держави можуть набувати у власність земельні ділянки для розміщення будівель і споруд дипломатичних представництв відповідно до міжнародних договорів.

Земля може перебувати також у спільній власності.

В Україні проводяться земельні торги, на яких продаються переважно земельні ділянки державної та комунальної власності та права на їх оренду. Вони організуються Держгеокадастром^[5].

Функціонування українського ринку землі.

Розподіл земельних угідь за категоріями землевласників і землекористувачів з 1990 по 2016 рр.

- Державні сільськогосподарські підприємства
- Фермерські господарства
- Інші недержавні господарства (крім фермерських)
- Господарства громадян

Україна володіє значним земельним потенціалом, який становить 5,7 % території Європи. Із 60,3 млн гектарів майже 70 % становлять сільськогосподарські угіддя з високою родючістю.

Станом на 1 січня 2017 в Державному земельному кадастрі було зареєстровано 18,3 млн земельних ділянок. 87,8 % земельних ділянок

знаходяться в приватній власності, 6,7 % у державній, а 5,5 % в комунальній. Середній розмір земельної ділянки становить 1,8 га.

Земельні ділянки станом на 21 березня 2018 за правом власності та за розміром

У соціологічному дослідженні 2019 року 45 % жителів країни визнали, що володіють земельним паєм або землею. У селі мають землю 70 %, у місті — 44 %. 51 % здає землю в оренду.

З липня 2015 по червень 2017 року було здійснено 3,6 млн транзакцій зі зміни власника/користувача земельної ділянки, причому 89,5 % з них стосувалися саме сільськогосподарських земель. Рух земельних ділянок відбувається шляхом оренди, набуття спадщини, купівлі-продажу, дарування, емфітевзису (право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб), іпотеки. 76,1 % транзакцій сільськогосподарських земель припадав у цей період на оренду. Щодо несільськогосподарських, то серед них 36,8 % були відчужені купівлею-продажем, 26,8 % спадщиною і лише 19,2 % орендою.

Загальна кількість транзакцій зі зміни власника/користувача земельної ділянки, в цілому по Україні, за період січень 2013–червень 2017

У 2017 році за кількістю проданих ділянок несільськогосподарського призначення лідирували Закарпатська, Львівська, Рівненська області. Найбільшим попитом користувались земельні ділянки для будівництва та обслуговування будівель торгівлі, розміщення та експлуатації основних, підсобних і допоміжних будівель та споруд підприємств переробної, машинобудівної та іншої промисловості та будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибні ділянки). Середня ціна незалежно від області та призначення таких ділянок становила 105 грн/кв. м. Найдорожчі землі в Києві, найдешевші — в смт Чернігівської області.

Середній розмір орендної плати за 1 га сільськогосподарської землі склав 8218 грн, у тому числі для ведення товарного сільськогосподарського виробництва — 4631 грн. Орендна плата не може бути меншою розміру земельного податку для відповідної категорії земельних ділянок і не може перевищувати 12 відсотків нормативної грошової оцінки.

За розміром надходжень до місцевих бюджетів від орендної плати за земельні ділянки сільськогосподарського призначення лідирує Одеська область (більше 16 млн грн річної орендної плати); аутсайдер — Дніпропетровська область (162 300 грн).

З 2015 до вересня 2017 на аукціони було виставлено для продажу прав оренди державних та комунальних земель: 7371 ділянок

сільськогосподарського (155 864 га) і 2873 ділянок несільськогосподарського призначення (6040 га). Результативними (торги відбулися) були 69 % усіх операцій.

Земельний мораторій

Заборона (мораторій) на продаж та відчуження сільськогосподарських земель (пункти 14-15 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України) означає, що власники землі не можуть вільно розпоряджатися нею, а практично єдиним способом передачі землі іншим особам є укладання договору про оренду. Заявлена причина заборони — відсутність в Україні інфраструктури для запровадження ринку купівлі та продажу сільськогосподарської землі.

Під дію мораторію підпадають 96 % сільськогосподарських земель, при чому 68 % (27,7 млн га) у власності селян — власників паїв. Загалом це 66 % території України.

Така заборона діє, крім України, в ДР Конго, Венесуелі, Кубі, Таджикистані, Північній Корейі, Білорусі. Водночас, у деяких демократичних країнах найбільшим земельним власником залишається держава, не зазіхаючи при цьому на сформовані ринкові відносини (Канада, Австралія, Ізраїль).

Історія питання.

У березні 1991 набув чинності перший український Земельний кодекс. Умовою прийняття кодексу з приватною власністю на землю комуністи та «червоні директори» висунули вимогу запровадження відповідного мораторію на 6 років. Це було реалізовано в новій редакції Земельного кодексу в березні 1992 року.

Власники земельних ділянок, переданих їм Радою народних депутатів, не вправі протягом шести років з часу набуття права власності продавати або іншими способами відчужувати належну їм земельну ділянку, крім передачі її у спадщину або Раді народних депутатів на тих же умовах, на яких вона була їм передана. При наявності поважних причин суд за позовом власника може скоротити зазначений строк.

У 1990-х роках велика частина земель сільськогосподарського призначення в країні належала колишнім радгоспам і колгоспам, які відповідно до Закону від 14 лютого 1992 року були перейменовані на «колективні сільськогосподарські підприємства» (КСП або колективні підприємства).

Указ Президента України від 8 серпня 1995 року № 720/95 передбачив програму поступового реформування КСП шляхом надання їхнім дійсним і колишнім членам земельних часток (паїв), тобто прав на землю у формі часток (паїв) без зазначення конкретного фізичного розташування або визначених меж. Указ передбачав, що паї мали бути розподілені між дійсними та колишніми членами КСП, а також певними категоріями працівників, зайнятими в соціальній сфері (освіта, медицина тощо) у

сільських місцевостях. Хоча Указ надав членам КСП можливість виходу з КСП разом зі своїми частками (паями), масовий процес ліквідації КСП шляхом видачі паїв фактично розпочався лише в 1999 році.

Наприкінці 1990-х відбулось прискорення земельної реформи шляхом розпаювання земель колишніх радгоспів/колгоспів серед працівників та пенсіонерів цих підприємств. Указ Президента України від 3 грудня 1999 року встановив вимогу щодо ліквідації всіх КСП до квітня 2000 шляхом розподілу земельних часток (паїв) та іншого майна між його членами. У процесі ліквідації КСП значна частина сільського населення набула права на земельні паї.

Потім було організовано масовий процес виділення часток (паїв) у земельні ділянки в натурі (визначені на місцевості). У результаті цього процесу мільйонам нових власників були видані акти на право власності на конкретні земельні ділянки.

Зі збігом терміну 6 років, передбаченого кодексом, ця земля почала вільно купуватись та продаватись. Об'єми купівлі були незначними, тим не менш у 2001 році було пролобійовано введення тимчасового мораторію спочатку на 1 рік, а потім на 4 роки.

Встановити, що громадяни та юридичні особи, які мають у власності земельні ділянки для ведення селянського (фермерського) господарства та іншого товарного сільськогосподарського виробництва, а також громадяни України — власники земельних часток (паїв) не вправі до 1 січня 2005 року продавати або іншим способом відчужувати належні їм земельні ділянки та земельні частки (паї), крім міни, передачі їх у спадщину та при вилученні земель для суспільних потреб.

Верховна Рада України

Наприкінці 2004 року, коли збігав термін 4-річного мораторію, Верховна Рада подовжила його на 2 роки наприкінці 2006-го — ще на один рік.

У 2008 році до ЗК внесли норму про те, що мораторій припиняється з набранням чинності двох законів (про земельний кадастр та про ринок земель

На початку 2010 року Верховна Рада напередодні президентських виборів створила законодавчу конструкцію, згідно якої мораторій діє до прийняття закону про ринок землі, але втрачає силу не раніше точної дати — 1 січня 2012 року^[23]. Президентське вето Віктора Ющенка на цей Закон Рада пододала з другої спроби.

У 2011 році знову подовжили на рік; у 2012 — на чотири роки; протягом 2015—2018 років — чотири рази по одному року.

Поширена думка, що регулярне голосування за продовження мораторію забезпечується «аграрним лобі» Верховної Ради — великим агробізнесом, що не бажає платити реальну ціну за землю.

Дискусія щодо скасування заборони

У 1990-х роках ринку землі не існувало, тому запровадження мораторію зберегло статус-кво і не стало значною зміною правил гри.

У 2000 році уряд Ющенка остаточно лібералізував ціни на сільськогосподарську продукцію, що створило економічні стимули для виробників та активізувало дискусію навколо продовження мораторію. За останнє десятиліття урожайність різних культур в Україні зроста майже вдвічі (однак, все ще залишається у 2-3 рази нижчою від європейської) попри мораторій. Вважають, що вона могла б зростати набагато швидшими темпами, якби ринок землі було запроваджено ще на початку 2000-х — оскільки за наявності ринку активи переходять від менш ефективних до більш ефективних власників. Натомість, існування мораторію та незахищеність прав землекористувачів перешкоджають залученню нових технологій та інвестиціям у виробництва із високою доданою вартістю.

2017 рік відзначився появою масштабної, насиченої, досить професійної суспільної дискусії про те, в якому напрямку має розвиватися сільське господарство, якого формату земельної реформи потребує та яке в цьому місці мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення.

Протистояння двох сторін виходить за рамки земельного питання. Одна частина суспільства вважає, що держава може й повинна зробити все необхідне для успіху певної галузі, інша — покладає великі надії на ринок та його невидиму руку.

Це боротьба світоглядів, а в даному конкретному випадку — це і протистояння поколінь ... Прихильники мораторію — це здебільшого « представники старшого покоління, яке сформувалося при СРСР, а противники — відносно молоді люди, що їм далекий радянський патерналізм і які, мабуть, поїздили світом і на власні очі бачили, наскільки результативною може бути ринкова економіка^[36]. »

Запровадження ринку землі в Україні є чи не найдовше очікуваною, і чи не найбільш суперечливою реформою. Оцінки оглядачів різняться від можливості «відновлення історичної справедливості» до неминучості «останнього дерибану».

За розрахунками Ольги Галиці та Олега Нів'євського (Київська школа економіки), якби не мораторій, то у 2018 році сільське господарство могло б згенерувати близько 35,8 млрд дол доданої вартості замість фактичних 13,3 млрд дол. Без мораторію ВВП України у 2018 році міг би бути на 17 % більшим від фактичного рівня. ЄБРР вважає, що ситуація з відсутністю ринку знижує український ВВП приблизно на 1 %. За оцінкою Міністерства аграрної політики і продовольства, нормально функціонуючий ринок як оренди, так і продажу землі може забезпечити від 700 млн до 1,5 млрд

доларів надходжень щороку плюс мінімум 1,5 % до росту ВВП. Оцінка Світового банку — 2 %.

Підраховуючи випадки маніпуляцій та брехні серед українських політиків, проект VoxUkraine відзначає, що найбільше їх у другій половині 2019 року стосувалося відкриття ринку землі.

Аргументи противників зняття заборони

- Противники ринку бояться, що в людей заберуть землю за безцінь. Приклад — наслідки приватизації 1990-х. Дехто розбагатів, але більшість не отримала нічого.
- Після відкриття ринку землю скуплять іноземці.
- Скасування мораторію вигідне крупним землевласникам, які скуплять занадто багато землі.
- Ринок запроваджувати потрібно, але після ретельної підготовки процедури «запуску». Крім необхідних законів, називають побудову справедливої судової та правоохоронної систем, організацію дешевого кредитування фермерів.
- Під час провадження Уряд України стверджував, що мораторій є необхідним для уникнення таких ключових ризиків: зубожіння сільського населення; надмірної концентрації землі в руках заможних осіб або ворожих сил; припинення її обробки.
- Для багатьох українців земля — це щось особливе. Це точно не товар.

Контраргументи прихильників ринку

- Створення ринку землі ніяк не вплине на права власності громадян, зокрема селян-пайовиків. Приблизно 1 мільйон із них померли за час довготривалої земельної реформи, так і не скориставшись своєю власністю, навіть не передавши у спадок. Оформлення спадщини коштує більше, ніж прибуток від оренди цієї землі.
- Заборона розпоряджатися своєю власністю — ознака недемократичної держави.
- За підрахунками аналітиків проекту «Підтримка реформ у сільському господарстві та земельних відносинах в Україні», нині власники землі отримують від неї в 12 разів менше, ніж могли б. Вартість оренди могла б сягати 455 доларів за гектар замість нинішніх 37, якби діяв ринок. Щороку в державі переукладається понад мільйон договорів оренди. Якби мораторій був скасований, то протягом року переваги ринку відчув би мільйон власників паїв.
- Інвестиції в український ринок землі створять робочі місця, виробництво. Відсутність цивілізованого ринку землі є головним маркером для інвестора.
- Продаж земельної ділянки залежить від бажання продавця. Він же зможе обирати покупця і домовлятися про вигідну ціну.

- Держава не є ефективним власником і менеджером земель: у середньому в розрахунку на 1 га державні аграрні підприємства генерують менше від приватних підприємств доданої вартості на 106 дол, чистого прибутку — на 55 дол, виручки — на 218 дол. Виходом може бути приватизація державних підприємств та земель, для чого потрібно запустити ринок.
- Мораторій не дозволяє фермерським господарствам та великим аграрним виробникам купувати землю, а отже, позбавляє їх можливості займатися довгостроковим фінансовим плануванням бізнесу. Земля таких фермерів не є активом, який можна використовувати для залучення банківського фінансування на розвиток справи, купівлю пального та добрив, будівництво сховищ для зберігання продукції. Мораторій обмежує доступ фермерів до фінансових ресурсів та уповільнює економічне зростання.
- Місцеві громади та державний бюджет, за оцінками Центру економічних стратегій, недоотримують близько 2,8 млрд грн податкових надходжень щороку через відсутність легального оформлення угод з фактичного продажу землі.
- Результатом дії мораторію, що продукує правову невизначеність, є рейдерські захоплення земель.

Громадська думка

Знання українців про мораторій переважно базуються на інформаційному контенті, який створюють ЗМІ, а їх відповіді в соціологічних опитуваннях сильно залежать від того, як поставлене питання. Якщо людина очікує, що в разі застосування певної політики позитивні наслідки будуть вагомішими, то ставитиметься до неї схвально. Якщо ж очікує переважно негативних наслідків — буде проти.

Так, за результатами дослідження «Актуальні питання земельної реформи в Україні», проведеного проєктом USAID AgroInvest у 2017 році, майже 2/3 громадян висловилися проти скасування мораторію на продаж земель сільгосппризначення, але майже 1/2 — за можливість продати свою землю. При цьому лише 7 % опитаних вважають, що володіють професійною інформацією про тему; 30 % «щось чули»⁶

Згідно з соціологічним опитуванням, проведеним у 2018 році Київським міжнародним інститутом соціології, понад 66 % респондентів вважають, що громадяни, які володіють землею, повинні мати право вільно розпоряджатися нею, в тому числі продавати.

У розрізі регіонів, переважна частина населення східних (57,1 %) та південних (48,2 %) областей не має чіткої позиції щодо реформи. У східних регіонах рекордно низька кількість противників реформи — 26,2 %. На півночі спостерігається найбільша поляризація суспільства — рівень підтримки і непідтримки становить відповідно 16,5 % та 52,5 %, а тих, хто не визначився з реформою, досить мало — 31 %. Найбільша підтримка реформи у Києві (44,9 %) та на заході (34,7 %).

За домінування державної власності на землю виступають частіше старші та бідніші опитані, та ті, у кого немає паїв, за іншу модель — більш молодші, заможніші та власники паїв, які їх самостійно обробляють.

21 червня 2018 року представники низки громадських організацій, фермерських господарств, сільськогосподарських компаній, банківської спільноти, політики, економісти, правозахисники та журналісти утворили Громадську коаліцію за скасування мораторію щодо купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення. Її меморандум підписали 20 організацій; зараз їх число становить 53.

Способи обходу мораторію

Доки відносини довкола землі не легітимізовані, вони визначаються тіньовим ринком, який працює попри формальний мораторій на продаж.

Перехідні положення Земельного кодексу забороняють, зокрема, легально продати земельну ділянку, змінити її цільове призначення, внести право на пай до статутного капіталу господарського товариства, передати його в заставу. З іншої сторони, не заборонено здати пай в оренду, обміняти на іншу земельну ділянку, передати у спадщину, а також продати неофіційно через різноманітні схеми.

По-перше, можна передати земельну ділянку державі або місцевій громаді, за хабар змінити її цільове призначення і продати після того.

По-друге, товариство може взяти паї в оренду на 49 років, а потім продати свої корпоративні права.

По-третє, можна створити фіктивні борги у власника паю, а потім звернути стягнення на земельну ділянку через суд і виконавче провадження.

По-четверте, здійснити передачу паю за договором довічного утримання або міни

І по-п'яте, укласти фактично безстроковий договір емфітевзису (право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб). В Україні не є рідкістю емфітевзис, укладений на 100, 200 чи 500 років, з одноразовою виплатою власнику плати за користування землею У 2016 році найбільше транзакцій емфітевзису було в Полтавській (1664), Одеській (1438) та Сумській (1424) областях.

Усі наведені схеми мають свої недоліки.

Рішення Європейського суду

Європейський суд з прав людини

22 травня 2018 року Європейський суд з прав людини оприлюднив рішення у справі «Зеленчук і Цицюра проти України». Суд визнав земельний мораторій порушенням права людини розпоряджатися своєю власністю, гарантованого статтею 1 Протоколу до Європейської конвенції про захист прав людини, а

також статтею 41 Конституції України, за відсутності дієвого ринку землі сільськогосподарського призначення.

Заявники — звичайні власники паїв Софія Степанівна Зеленчук і Віктор Антонович Цицюра — скаржились, що постійні пролонгації мораторію зробили його «фактично безстроковим», а відповідне законодавство — непередбачуваним. Раніше Суд вже дорікав українським органам влади за нездатність врегулювати ті чи інші відносини протягом певного часу та усунути юридичну невизначеність.

У той же час, Уряд не навів жодних причин, чому тимчасову повну заборону продажу землі слід вважати єдиним належним заходом для досягнення бажаних соціальних та економічних цілей, чи вони дійсно розглядали інші заходи їх досягнення, окрім повної заборони, або оцінювали пропорційність повної заборони переслідуваним цілям.

Суд дійшов висновку, що на заявників як на фізичних осіб було покладено тягар нездатності органів влади дотриматися встановлених ними самими цілей та кінцевих строків, і цей тягар є надмірним.

З огляду на зазначені міркування та ненадання Урядом достатніх аргументів для обґрунтування заходів, застосованих до землі заявників, Суд доходить висновку, що держава-відповідач вийшла за межі своєї широкої свободи розсуду у цій сфері та не забезпечила справедливого балансу між загальним інтересом суспільства та майновими правами заявників.

Суд одноголосно постановив, що було порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції, та присудив заявникам по 3000 євро в якості компенсації судових та інших витрат.

Суд також закликав Україну забезпечити справедливий баланс між інтересами власників сільськогосподарської землі, з одного боку, та загальними інтересами громади, з іншого боку; проте це не означає, що необмежений ринок землі має бути запроваджено негайно.

Та все ж, якщо Україна необґрунтовано затягуватиме вжиття таких заходів, для Суду відкриється можливість присуджувати майбутнім заявникам ще й відшкодування моральної шкоди.

Рішення набуло статусу остаточного 22 серпня 2018 року.

Відкриття ринку землі

Презентація нових електронних послуг у сфері земельних відносин у Держгеокадастрі

Закон «Про державний земельний кадастр» Верховна Рада ухвалила 7 липня 2011 року. До його прийняття земельні ділянки були, по суті, не

ідентифіковані. З тексту рішень про їх надання взагалі неможливо було дізнатись про місцезнаходження (вказувалися лише розмір, район та населений пункт).

Електронний Державний земельний кадастр запустили у 2013 році, а в 2015 на базі Держземкадастру почали впроваджуватися електронні послуги. У 2017 році Світовий банк визнав український земельний кадастр одним з найдосконаліших у світі.

9 грудня 2011 року парламент ухвалив проєкт закону «Про ринок земель» у першому читанні. Він передбачав, що лише громадяни України, органи місцевого самоврядування та держава могли набувати право власності на землю сільськогосподарського призначення. Один громадянин не матиме права володіти землею, призначеною для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, площею більше ніж 100 га або орендувати більше ніж 6000 га такої землі у будь-якому одному районі або більше 5 % землі у будь-якій одній області. Земля не може бути продана за ціною, нижчою за визначену експертом, а порядок має встановлюватись законом. Зміна цільового призначення землі сільськогосподарського призначення, яка раніше належала державі, буде заборонена протягом десяти років після придбання. Після першого читання рух законопроєкту відсутній.

3 квітня 2017 року Кабінет Міністрів затвердив свій середньостроковий план дій до 2020 року. План описує продовження дії мораторію як одну з основних проблем сільськогосподарського сектору, яка позбавляє велику кількість громадян України можливості здійснювати своє конституційне право на власність і заважає розвитку сільськогосподарського ринку. План передбачає, що проблема, створена мораторієм, може бути вирішена шляхом національного обговорення та впровадження земельного ринку на основі моделі, прийнятної для населення

У Посланні Президента України Петра Порошенка «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році» зроблені такі зауваження: *«Мільйони людей формально володіють землею, але за них вирішили, що вони не здатні нею розпоряджатися, і запровадили абсолютно неконституційний мораторій. Чому ми тоді дозволяємо людям продавати квартири? Теж хтось їх може всі купити... Як державний діяч при ухваленні рішень я маю зважувати на громадську думку. І наразі, на жаль, її сформували популісти. Я не збираюся витискувати із Верховної Ради земельну реформу, не буду цього робити. Але прошу ухвалити, — хоча б усно, в умі і в серці, — політичне рішення на її користь».*

Єдиним законом, що залишається прийняти для запуску ринку, є **закон про обіг земель сільськогосподарського призначення.**

Уряд розробив відповідний законопроєкт, проте не вносить його до законодавчого органу^[62]. На цьому тлі аграрний комітет парламенту розробив власний. Його обговорення в комітеті відбулося 16

січня 2019, а впродовж року його планують обговорити в широкому колі на рівні місцевих громад.

За даними «Економічної правди», законопроект пропонує встановити такі параметри функціонування ринку:

1. Іноземці та іноземні компанії не зможуть володіти українською землею. Протягом 2019—2024 років право купувати землю отримають лише фізичні особи — громадяни України.
2. До 2021 року пропонується дозволити купувати державну і комунальну землю громадянам України та фермерським господарствам для створення або розширення сімейного фермерського господарства: без статусу юридичної особи — до 20 га, із статусом юридичної особи — до 200 га.
3. Після 2024 року право купувати землю буде надано українським аграрним компаніям, які останні три роки є сільськогосподарськими виробниками.
4. Фізична особа, яка не займалася сільським господарством, зможе придбати до 200 га землі. Якщо фізична особа була фермером п'ять років, їй дозволять купити до 500 га, якщо десять років — 2 тис. га.
5. Українські компанії зможуть сконцентрувати 30 % аграрних земель району, 15 % земель області, 0,5 % земель України. За рішенням обласної ради, загальний розмір ділянок компаній на території області може бути зменшений.
6. У проекті закону визначено, що контролювати концентрацію земель буде орган, який веде державний земельний кадастр. Крім того, він буде здійснювати моніторинг стану земельних відносин.
7. Ціна на землю визначатиметься експертною грошовою оцінкою, встановленою на час продажу ділянки, крім тих, що виставлені на земельні торги. Ціна не може бути нижчою за нормативну грошову оцінку.
8. Першими купувати землю матимуть право члени сім'ї власника ділянки, її орендарі, власники та користувачі суміжних ділянок, місцеві фермерські господарства.
9. Власники матимуть право продавати землю через електронні аукціони (для державної та комунальної землі — обов'язково).

Таким чином, проект передбачає фактичне збереження більшості заборон до 2024 року.

Другим варіантом скасування мораторію є **визнання неконституційності окремих норм Земельного кодексу**, тобто шляхом діяльності Конституційного Суду України.

17 лютого 2017 року 55 народних депутатів звернулись до Конституційного Суду з поданням, у якому просили визнати Закон, яким було продовжено дію

мораторію, неконституційним. 14 лютого 2018 року орган конституційної юстиції відхилив подання, не розглянувши його по суті.

1 листопада 2018 така ж доля чекала на друге подання 69 народних депутатів щодо конституційності мораторію.

Третій шлях передбачає **безпосередню імплементацію Рішення «Зеленчук і Цицюра» в індивідуальних судових спорах**, адже практика Європейського суду з прав людини має застосовуватися українськими судами як джерело права. Відразу після набуття Рішенням статусу остаточного до судів загальної юрисдикції було подано кілька позовів, у яких власники земель сільськогосподарського призначення відстоюють своє право на їх відчуження, посилаючись на висновок Суду про незаконність мораторію.

Так, 10 жовтня 2018 набрало чинності рішення Добропільського міськрайонного суду Донецької області, за яким українець вперше захистив своє право на обмін землею. Прокурору, який звертався з вимогою визнати обмін землі недійсним у зв'язку з мораторієм, було відмовлено. При вирішенні справи суд посилався на висновки ЄСПЛ у справі «Зеленчук і Цицюра проти України», статтю 14 Конституції України та норми цивільного і земельного законодавства, які регулюють виниклі у справі правовідносини.

Окрім того, Велика Палата Верховного Суду у Постанові від 15 травня 2019 року остаточно постановила, що *закон не забороняє можливість обміну* земельними ділянками сільськогосподарського призначення.

За словами першого заступника міністра аграрної політики Максима Мартинюка, технічних перешкод для запровадження ринку сільськогосподарських земель в Україні не існує. Такої ж думки притримується НБУ.

Останні події

Після зміни влади у 2019 році новий Президент Зеленський дав доручення ухвалити до 1 грудня законопроект про ринок земель сільськогосподарського призначення та скасувати мораторій.

Уряд Гончарука планує запустити ринок землі з 1 жовтня 2020 року тільки для резидентів України (у тому числі юридичних осіб з власниками-іноземцями), при чому малим фермерам планується частково компенсувати процентну ставку за кредитами, щоб вони могли конкурувати за купівлю землі з великими агрохолдингами. На Антимонопольний комітет покладатиметься недопущення концентрації (власність + оренда) в руках пов'язаних осіб більше 15 % земель області та 0,5 % на рівні країни.

Зміни до Земельного кодексу та інших законодавчих актів також передбачатимуть скасування права постійного користування землею, ліквідацію більшості функцій Держгеокадастру, скорочення корупціогенних адміністративних процедур, радикальне обмеження права безоплатної приватизації земель.

Текст чотиристорінкового урядового законопроекту, що з'явився 20 вересня, уточнює, що пріоритетне право купівлі землі матимуть орендарі. Українці з правом постійного користування, правом успадкованого володіння ділянками матимуть право на їх викуп із розстрочкою платежу до 5 років за ціною, яка дорівнює нормативній грошовій оцінці таких земельних ділянок без проведення земельних торгів.

В одному з десяти альтернативних законопроектів, поданому до Верховної Ради 10 жовтня 2019, додається, що до 2024 року не допускається набуття права власності на земельні ділянки юридичними особами, бенефіціарним власником (контролером) яких є іноземці, особи без громадянства, іноземні юридичні особи та держави. Саме цей законопроект **прийнятий у першому читанні 240 голосами 13 листопада 2019 року**.

Відкриття ринку сільськогосподарських земель підтримали Світовий банк, ЄБРР та Євросоюз, проте напередодні ключового голосування Україною прокотилися протести аграріїв проти запропонованої моделі ринку.

14 листопада Верховна Рада прийняла в першому читанні закон, який повертає місцевим радам повноваження щодо управління землями місцевих громад за межами населених пунктів та ліквідує Держгеокадастр^[80].

При підготовці основного законопроекту до другого читання, аграрний комітет парламенту затвердив такі правки:

- право придбання землі надається тільки тим юридичним особам України, що створені і зареєстровані за законодавством України, учасниками (акціонерами, членами) яких є лише громадяни України. Крім того, купувати землю можуть громадяни України, держава, територіальні громади;
- іноземці отримують право придбавати землю або частки в юридичних особах — власниках землі тільки в разі схвалення цього на референдумі;
- за будь-яких умов заборона поширюється на:
  - іноземців та їх юридичних осіб — в частині земель, що розташовані ближче 50 кілометрів від державного кордону України;
  - громадян держави, визнаної державою-агресором або державою-окупантом;
  - осіб, які належать або належали до терористичних організацій;
  - юридичних осіб, що належать іноземним державам;
  - юридичних осіб, у яких неможливо встановити бенефіціарного власника (контролера);
  - юридичних осіб, бенефіціарні власники (контролери) яких зареєстровані в офшорних зонах або державах з «чорного списку» FATF;
  - осіб, стосовно яких застосовано санкції;
- загальна площа земельних ділянок сільськогосподарського призначення у власності громадянина не може перевищувати десяти тисяч гектарів;

- розрахунки, за цивільно-правовими угодами про відчуження землі провадяться в безготівковій формі;
- обов'язкова наявність у набувача землі документів, які підтверджують джерела походження коштів;
- переважне право на придбання земельної ділянки [яке належить поточному орендарю] може бути передано ним іншій особі

Тема 8. Розвиток науки аграрного права.

План:

1. Поняття науки аграрного права
2. Становлення української науки сільськогосподарського (аграрного) права
3. Основні напрями науково-правових досліджень в аграрному праві.

Методичне забезпечення

Поліщук В. Г. Навчально-методичний комплекс дисципліни «Аграрне право» для студентів спеціальності 081 Право. Мелітополь, 2019р. МДПУ ім. Б. Хмельницького – 58 с.

РОЗКРИВАЄМО найбільш складні питання, які визивають труднощі в вивченні.

Поняття науки аграрного права

Для характеристики юридичної науки базове, фундаментальне значення має загальне поняття науки; його потрібно розглядати у 2 аспектах: а) як певний процес інтелектуальної дослідницької діяльності із здобуття та вироблення теоретично систематизованих знань; б) як наслідок цього процесу — сукупність теоретично систематизованих знань про природу, суспільство й мислення.

Наука в широкому розумінні є системою знань про різноманітні форми матерії, про сутність соціальних явищ і форми їх відображення в свідомості людини, їх об'єктивні властивості та закономірності виникнення, будови, змісту, функціонування, взаємодії та розвитку.

Наука як системне утворення складається з окремих галузей наукових знань, які можна умовно поділити на 3 основні групи: природничі, суспільні (соціальні) та науки про мислення і пізнання. Суспільні науки, предметом дослідження яких є явища суспільного життя, за своєю структурою неоднорідні. Часто витoki суспільних наук містяться у природних явищах, чим пояснюється органічний взаємозв'язок природничих (об'єктивних) і суспільних (суб'єктивних) елементів у багатьох суспільних науках (наприклад, у науках аграрного, земельного, екологічного права та ін.). Отже,

частина суспільних наук (у тому числі — аграрно-правова наука) перебуває в тісному генетичному та структурному взаємозв'язку з природничими науками. Тому нині важливим є об'єктивне взаємозбагачення науки аграрного права й природничих наук.

Однією із системних галузей знань, що належить до групи суспільних (соціальних) наук, зокрема наук про політичну та юридичну надбудову, є юридична (правова) наука.

Виходячи із загальних підходів до поняття науки, юридичну науку треба розглядати двояко: 1) як процес інтелектуальної дослідницької діяльності вчених-правознавців, спрямований на виробництво нових знань про державу й право і 2) як систему знань про об'єктивні властивості держави й права та специфічні закономірності виникнення, будови, змісту, функціонування та розвитку державно-правових явищ, які зумовлюють їх якісну визначеність.

У системі юридичної науки можна вирізнити: 1) загальнотеоретичні, 2) галузеві, 3) комплексні, 4) прикладні, 5) міжнародно-правові юридичні науки.

Аграрне право України належить до групи комплексних юридичних наук і є складовою юридичної науки як системи знань.

Дослідженням складної й визначальної проблеми предмета науки аграрного права вже на етапі її становлення займалися провідні науковці-аграрники: М. І. Козир, В. В. Петров, Н. І. Титова, В. С. Шелестов, Ф. М. Раянов та ін. Вони не тільки з'ясували поняття предмета аграрно-правової науки, а й, що важливо, його систему й структуру.

Наука аграрного права — це, насамперед, комплекс, система знань про теоретичні засоби правового регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі здійснення виробничої та іншої, пов'язаної з нею, сільськогосподарської діяльності аграрними підприємствами, фермерськими господарствами, особистими селянськими господарствами громадян та іншими суб'єктами аграрних відносин. Отже, предмет цієї науки включає і загальні дослідження аграрних відносин, пізнання закономірностей їх правового регулювання, виявлення особливостей правових методів впливу на ці відносини, суб'єктивних прав та обов'язків суб'єктів аграрних відносин.

Оскільки аграрні відносини формуються на основі особливостей сільськогосподарського виробництва, аграрно-правова наука досліджує ступінь впливу цієї специфіки на організацію правового регулювання. Порівняно з галузевими юридичними науками, це є специфічна риса аграрного права. Аграрно-правова наука містить вчення про аграрне законодавство, про джерела аграрного права, виявляє й пояснює особливості цих джерел, їх структуру, співвідношення, зв'язок і взаємозалежність, виходячи із загальнотеоретичних положень — вчення про зовнішню форму права, правотворчість, про правовий інститут, галузь права. Вивченню підлягає й практика застосування нормативно-правових актів аграрного законодавства державними органами та аграрними суб'єктами.

Наука аграрного права досліджує правові норми, які в сукупності утворюють комплексну і спеціалізовану галузь права, з'ясовує ефективність

їх застосування. Отже, правові норми — це також елементи предмета аграрно-правової науки. Основою дослідження є загальне вчення про норми права та їх реалізацію.

Аграрно-правова наука аналізує систему аграрного права як галузі, науки і навчальної дисципліни, сприяє конструюванню цієї системи. Предметом аграрно-правової науки є також методика дослідження аграрних правовідносин і методика викладання аграрного права як навчальної дисципліни тощо.

Важливою складовою науки аграрного права є її історична частина, що присвячена вивченню історії формування аграрного права як комплексної галузі права, історії розвитку певного виду правових відносин, джерел аграрного права, його окремих інститутів, історії самої науки аграрного права.

Діяльність сільськогосподарських підприємств і об'єднань, фермерських господарств, інших аграрних суб'єктів регулюється не лише за допомогою норм аграрного права. Ці суб'єкти як учасники земельних, трудових, майнових та інших правовідносин є водночас суб'єктами земельного, трудового, цивільного, адміністративного, фінансового, процесуального права. Тому наукові дослідження в галузі аграрного права проводяться з урахуванням досягнень і теоретичних положень інших галузевих правових наук; передбачаються й міжгалузеві комплексні дослідження.

Аграрно-правова наука досліджує також досвід зарубіжних країн з юридичного опосередкування виробничих відносин у сільському господарстві, вивчає наукові досягнення в аграрно-правовій сфері інших країн.

Отже, наука аграрного права як комплексна інтегрована та спеціалізована юридична наука, що базується на комплексній галузі аграрного законодавства та однойменній галузі права, є системою знань про аграрні відносини, аграрне право як галузь права, його систему, предмет і методи правового регулювання, аграрно-правові норми й правові інститути, аграрне законодавство як систему, практику його застосування та окремі нормативно-правові акти, що регулюють аграрні відносини з точки зору закономірностей їх виникнення, змісту, функціонування, взаємодії, розвитку й напрямів удосконалення.

Аграрно-правова наука покликана програмувати правильний і послідовний розвиток сучасного аграрного законодавства, опрацьовувати систему правових інститутів аграрного права України, вирізнити та обґрунтувати доцільність і суть нових. Важливе місце у системі предмета науки аграрного права України на сучасному етапі має належати дослідженню правових норм аграрного права, їх особливостям, напрямам їх уніфікації та диференціації тощо.

В основу науки аграрного права покладено систему аграрного права як комплексної галузі права. Поряд із дослідженням загальних положень, принципів правового регулювання організації та здійснення виробничої

сільськогосподарської діяльності суб'єктами аграрних відносин, аграрно-правовою наукою вивчається кожен із аграрно-правових інститутів як вчення про цей інститут (особлива частина науки аграрного права). У спеціальній частині аграрно-правової науки досліджуються основні положення й риси аграрного права зарубіжних країн.

Не можна ототожнювати систему галузі аграрного права й систему науки аграрного права. Незважаючи на тісний зв'язок, ці поняття відрізняються. Зміст науки аграрного права, завдяки включенню до її складу загальних понять, ідей, класифікацій, завжди ширший за зміст галузі аграрного права. Водночас слід підкреслити, що як система науки сільськогосподарського права, так і система сільськогосподарського права як навчальної дисципліни, тяжіють до галузі сільськогосподарського права.

Наука аграрного права України характеризується певними функціями й методами, які загалом притаманні юридичній науці як системі. Сучасний етап розвитку аграрно-правової науки передбачає необхідність активізації евристичної, прогностичної, практико-прикладної й політичної функцій, а також теоретичних методів наукового дослідження державно-правових явищ.

Отже, наука аграрного права України — відносно нова комплексна, інтегрована й спеціалізована галузь юридичної науки, що базується на галузі сільськогосподарського (аграрного) законодавства та однойменній галузі права, і як системна галузь знань має власний предмет і методи наукового дослідження.

Основні напрями аграрно-правових наукових досліджень на сучасному етапі

Проблеми сучасного наукового правового забезпечення аграрної реформи в Україні

Розвиток сучасної української юридичної науки нерозривно пов'язаний з динамікою соціально-економічного життя в державі. Саме тому всі зміни, перетворення в соціальній та економічній сферах, що відбуваються на теренах нашої держави, так чи інакше зумовлюють напрями й зміст науково-правових досліджень в Україні. Водночас юридична наука повинна відігравати роль тієї рушійної сили, яка програмує та спрямовує розвиток законодавства й права в цілому, а тому — покликана сприяти своєчасній розробці науково обгрунтованої державної програми реформування земельних і аграрних відносин в Україні.

Сучасною наукою аграрного права аналізуються різні аспекти земельної та аграрної реформ в Україні. Серед авторів, які досліджують правові проблеми реформування у сфері сільськогосподарського виробництва, слід особливо відзначити В. З. Янчука, В. І. Андрейцева, В. І. Семчика, Ю. С. Шемшученка, М. В. Шульгу, О. О. Погрібного, Н. І. Титову, А. М. Статівку, а також В. В. Носіка, В. І. Федоровича, П. Ф. Кулинича, В. К. Гуревського та інших вчених.

1993 р. в Одесі відбулася спеціальна наукова конференція, присвячена економічним і правовим проблемам аграрної реформи в Україні, а 1999 р. — Міжнародний конгрес у Мінську на тему: "Правові проблеми земельної та аграрної реформ в країнах Центральної й Східної Європи, Росії, Білорусі, України та інших країнах СНД, державах Балтії", де аграрно-правова наука України була представлена доповідями вчених В. З. Янчука, Ю. С. Шемшученка, Н. І. Титової, Ц. В. Бичкової, В. І. Семчика, В. І. Федоровича, М. Я. Ващишин та ін.

Сьогодні варто звернути увагу на такі основні аспекти проблеми правового наукового забезпечення аграрної реформи в Україні, як: а) наукова розробка фундаментальних засад і стратегії аграрної та земельної реформ, їх правового забезпечення; б) визначення ролі земельної реформи в аграрних ринкових перетвореннях та її місця в аграрній реформі; в) з'ясування змісту, стратегії та етапів розвитку аграрної реформи; г) правовий аналіз організаційних форм та методів проведення аграрної реформи; д) радикальна зміна відносин власності на землі сільськогосподарського призначення; е) аналіз правового становища суб'єктів аграрної реформи, зокрема селян; є) роль держави у забезпеченні радикальних аграрних перетворень; ж) законодавче забезпечення аграрної реформи; з) охорона навколишнього природного середовища в процесі аграрного реформування. Ці й деякі інші проблеми правового забезпечення земельної та аграрної реформ в Україні послідовно досліджуються представниками науки аграрного права України.

На жаль, ґрунтовної загальнодержавної науково-теоретичної програми радикального реформування земельних та аграрних відносин в Україні своєчасно (напередодні проведення відповідних реформ) не було розроблено. Це істотно позначилося на методах, формах і змісті як земельної, так і аграрної реформ, зумовило їх спонтанний характер, а врешті-решт і їх неефективність. Зважаючи на це, наука аграрного права України розробляє фундаментальні засади та стратегію аграрної реформи, її правового забезпечення. Важливими щодо цього є наукові дослідження В. З. Янчука, В. І. Андрейцева, В. І. Семчика, Н. І. Титової, М. В. Шульги, П. Ф. Кулинич, І. І. Каракаша, І. Будзиловича, А. Юрченка, Л. Новаковського та інших учених. Особливо слід відзначити науковий доробок В. І. Андрейцева, який визначив основні стратегічні цілі земельної реформи, з'ясував її фундаментальні засади тощо.

Різні наукові підходи до стратегії земельної реформи, що провадиться в Україні, проаналізовані в монографії М. В. Шульги. Автор обґрунтовано доводить, що основним і вихідним принципом, який визначає напрями земельного реформування в Україні, є скасування монополії держави на землю, тобто перетворення земельної власності.

Оскільки проведення аграрної реформи розпочалося з реформування земельних відносин в Україні (з прийняттям Верховною Радою УРСР постанови від 18 грудня 1990 р. "Про земельну реформу"), важливим для з'ясування суті, завдань та мети аграрної реформи є її аналіз із точки зору

співвідношення із земельною реформою. Визначенню ролі земельної реформи в аграрних ринкових перетвореннях та її місця в аграрній реформі присвячені праці М. В. Шульги, Н. І. Титової, П. Ф. Кулинича, І. Будзиловича, А. Юрченка, Л. Новаковського, В. Леонця та інших учених.

Предметом сучасної аграрно-правової науки є також з'ясування змісту, стратегії та етапів розвитку аграрної реформи. Оскільки своєчасно не були визначені на законодавчому рівні стратегія, основні завдання та пріоритети аграрної (в тому числі земельної) реформи, в аграрно-правовій науці відсутня єдність поглядів з цього приводу. Тому актуальною лишається проблема наукового обґрунтування стратегії та змісту майбутніх заходів щодо реформування суспільних відносин в аграрному секторі економіки. У цьому плані важливими є роботи В. І. Андрейцева, В. І. Семчика, М. В. Шульги та інших учених.

Представниками аграрно-правової науки сформульовано основні завдання та мета земельної й аграрної реформ. Більшість учених (М. В. Шульга, В. І. Андрейцев, П. Ф. Кулинич, І. Будзилович, А. Юрченко та ін.) поділяють думку про те, що головний принцип земельної реформи полягає в ліквідації монополії держави на землю (реформуванні відносин земельної власності) шляхом перерозподілу земель. Основні завдання земельної реформи з урахуванням як економічних, так і біологічних, соціальних, екологічних функцій земель, чітко сформулював В. І. Андрейцев.

Представники аграрно-правової науки (П. Ф. Кулинич, В. І. Федорович, В. К. Гуревський та інші) вирізняють окремі етапи земельної та аграрної реформ.

Правовий аналіз організаційних форм і методів проведення аграрної реформи здійснюють В. І. Андрейцев, М. В. Шульга, П. Ф. Кулинич та інші вчені.

Законодавче закріплення та вдосконалення основних форм і методів проведення земельної реформи ґрунтовно дослідив М. В. Шульга. Особливу увагу автор приділив теоретичним і практичним проблемам процесу паювання земель.

Учені-юристи докладно аналізують конкретний зміст заходів із реформування аграрних відносин в Україні. Зокрема, особливості приватизації державного майна в АПК розглядає В. І. Семчик, проблеми законодавчого регулювання зовнішньоекономічної діяльності аграрних суб'єктів — Ц. В. Бичкова, В. А. Сонюк та ін. Питанням удосконалення договірних зобов'язань між учасниками товарно-грошових відносин у сфері сільськогосподарського виробництва присвячені праці В. З. Янчука, В. П. Нагребельного, А. М. Статівки, Ц. В. Бичкової, О. А. Поліводського.

Однією з найважливіших проблем, що досліджуються сучасною аграрно-правовою наукою, є радикальна зміна відносин власності на землю, приватизація земель, виникнення суб'єктів приватної власності на землю.

Так, проблеми реформування відносин власності на землю проаналізували В. І. Андрейцев, Н. І. Титова, П. Ф. Кулинич, М. В. Шульга, В. З. Янчук, Ю. С. Шемшученко, О. О. Погрібний, І. І. Каракаш, В. М. Стретович, І. Будзилович, А. Юрченко та ін. Правові засади приватної власності на землю розробили: В. В. Но-сік, В. К. Гуревський, О. М. Вовк та інші вчені.

Реформування відносин власності на землю шляхом паювання сільськогосподарських угідь поставило нові завдання перед наукою аграрного права України. Так, уже нині складні питання юридичної природи права на земельну частку (пай) дослідили В. В. Носік, Т. О. Коваленко, М. В. Шульга, В. І. Федорович, П. Ф. Кулинич та багато інших.

Важливе значення для подальшого реформування земельних та аграрних відносин мають також наукові дослідження правових засад оренди землі (М. В. Шульга, П. Ф. Кулинич, І. Будзилович, А. Юр-ченко, В. А. Сонюк, І. Войтюк, Н. Ільницька, А. Берлач та ін.).

Серед проблем, що знаходяться в полі зору сучасної аграрно-правової науки, провідне місце належить питанням аналізу правового становища суб'єктів аграрної реформи. Правовий статус державних сільськогосподарських підприємств є предметом вивчення В. М. Стретовича, В. І. Семчика, Ц. В. Бичкової та інших учених. Правове становище колективних сільськогосподарських підприємств у контексті Закону України від 14 лютого 1992 р. "Про колективне сільськогосподарське підприємство" досліджене В. З. Янчу-ком, В. І. Семчиком, О. О. Погрібним, Ц. В. Бичковою, П. Ф. Ку-линичем, І. І. Каракашем, В. П. Нагребельним. Проблеми розвитку сільськогосподарської кооперації докладно проаналізовані в працях В. І. Семчика, Н. І. Титової, В. І. Федоровича, О. М. Соні-на та ін. Юридичну природу нових аграрних суб'єктів — фермерських господарств — розглядають Н. І. Титова, В. І. Семчик, О. О. Погрібний, Т. П. Проценко та ін. Авторі розробили обґрунтовані наукові рекомендації щодо вдосконалення правової регламентації фермерських відносин у майбутньому.

Важливим аспектом наукового забезпечення аграрної реформи в Україні є також визначення ролі держави в забезпеченні радикальних аграрних перетворень. Питання державного регулювання сільськогосподарського виробництва проаналізували у своїх працях В. З. Янчук, В. П. Нагребельний, В. І. Семчик, Ц. В. Бичко-ва, З. А. Павлович, А. Бейкун та інші вчені.

Проблеми законодавчого забезпечення земельної та аграрної реформ є предметом досліджень майже всіх учених-аграрників: В. І. Андрейцева, М. В. Шульги, В. З. Янчука, В. І. Семчика, В. В. Янчука, В. К. Гуревського, А. Бейкуна, В. П. Нагребельного, О. І. Заєць, П. Ф. Кулинич, А. Берлача та інших, оскільки, як зазначають І. Будзилович та А. Юрченко, найважливішою складовою механізму будь-якої реформи є її правове забезпечення.

Одним із важливих аспектів дослідження аграрно-правової науки нині є наукове обґрунтування проблеми охорони довкілля в процесі аграрного

реформування. Вагомий внесок у дослідження згаданої проблеми зробив професор В. І. Андрейцев. Вчений проаналізував еколого-правові проблеми земельної реформи в Україні. Особливу увагу в своїх наукових дослідженнях автор приділив запровадженню правових норм, які б передбачали екологічні вимоги щодо використання й охорони земель, інших природних ресурсів. Питання охорони навколишнього природного середовища в процесі здійснення аграрної та земельної реформ докладно розглянули Ю. С. Шемшученко і Н. Р. Малишева.

Як бачимо, земельна реформа, що започаткувала процес складних економічних перетворень, а згодом — і аграрна реформа, поставили перед наукою аграрного права України принципово нові й надзвичайно складні завдання, які нею послідовно вирішуються.

Наука про розвиток сучасного аграрного законодавства та розробку його теоретичних засад

Одним із важливих елементів предмета дослідження аграрно-правової науки є комплексна, спеціалізована та інтегрована галузь законодавства — аграрне законодавство України. Сьогодні у зв'язку з проведенням земельної та аграрної реформ в Україні й потребою їх належного правового забезпечення особливого значення набуває питання наукового обґрунтування подальшого розвитку аграрного законодавства України, аналізу його теоретичних засад.

Проблеми аграрного законодавства України розглядаються багатьма юристами-аграрниками. Проте комплексних наукових досліджень сучасного аграрного законодавства як специфічної галузі законодавства — небагато. Серед авторів, які глибоко аналізують сучасне аграрне законодавство України, слід назвати В. І. Андрейцева, Ц. В. Бичкову, І. А. Дмитренка, П. Ф. Кулиничу, З. А. Павловича, В. І. Семчика, Н. ї. Титову, М. В. Шульгу, В. В. Янчука та ін.

Хоча наукові підходи до розуміння суті, структури, тенденцій розвитку аграрного законодавства України формувалися з початку становлення комплексної галузі науки аграрного права. Важливе значення мають дослідження теоретичних проблем сільськогосподарського (аграрного) законодавства, що здійснювалися представниками російської аграрно-правової науки: І. Ф. Казьмінім, Г. Ю. Бистровим та іншими вченими.

В Україні теорія аграрного законодавства як комплексної галузі ще з початку становлення аграрного права як галузі права ґрунтовно досліджує Н. І. Титова. Нині вона розробила конституційні засади та принципи сучасного аграрного законодавства, дослідила основні тенденції та напрями розвитку цієї галузі законодавства, перспективи її кодифікації тощо.

Оскільки кожна наука характеризується певним наступництвом, важливу роль у з'ясуванні природи аграрного законодавства відіграють також дослідження вчених — представників науки колгоспного права. Особливо треба відзначити науковий доробок В. З. Янчука.

Виходячи із загальних наукових підходів до розуміння понять "законодавство", "система законодавства", "галузь законодавства", сучасною аграрно-правовою наукою розроблене також поняття аграрного законодавства України. Зокрема, його визначення дають у своїх працях Н. І. Титова, В. В. Янчук, В. К. Гуревський та інші вчені.

Слід зауважити, що здебільшого науковці дають визначення поняття джерел аграрного права, і, на жаль, менше уваги приділяють поняттю аграрного законодавства як цілісного системного утворення. Хоча поняття джерел аграрного права України теж має істотне значення для з'ясування суті аграрного законодавства, проте останнє, в його системному розумінні, є значно ширшим поняттям.

Сучасне аграрне законодавство України — це комплексна, інтегрована й спеціалізована галузь законодавства, що відповідає окремій галузі господарського комплексу та є системою взаємопов'язаних і взаємоузгоджених уніфікованих і диференційованих нормативно-правових актів (актів правотворчості державних органів та правотворчості аграрних суб'єктів), які, в свою чергу, є джерелом і формою вираження правових норм, спрямованих на регулювання аграрних відносин, що виникають у процесі здійснення аграрними суб'єктами сільськогосподарської виробничої та іншої, пов'язаної з нею, діяльності. Сьогодні при характеристиці сільськогосподарського (аграрного) законодавства відбувся науково обґрунтований перехід від терміна "сільськогосподарський" до терміна "аграрний", що зумовлено рядом об'єктивних причин, зокрема розширенням змісту терміна "аграрний" в умовах проведення аграрної реформи в Україні.

Підкреслимо, що в сучасній аграрно-правовій науці існує положення про формування інтегрованої галузі агропромислового законодавства. Ідею агропромислового законодавства як комплексної галузі, до складу якої входить як підсистема аграрне(сільськогосподарське) законодавство, висунув З. А. Павлович. Свого часу подібну думку вже висловлювали представники радянської аграрно-правової науки. Однак суспільні відносини, що складаються в системі всіх ланок агропромислового виробництва, потребуватимуть спеціалізованого правового регулювання лише за умови безпосереднього зв'язку з процесом виробництва сільськогосподарської продукції. Крім того, в разі визнання агропромислового законодавства, до складу якого входить аграрне законодавство, ми будемо змушені констатувати формування занадто великої спільності нормативно-правових актів, для яких буде характерним широке коло об'єктів, суб'єктів, а також різна змістовна спрямованість. Це, в свою чергу, може призвести до "розмитості" основної частини спільності норм аграрного права, поступового відходу (зникнення) такої істотної їх

особливості, як сільськогосподарська спеціалізація. Сучасне аграрне законодавство має ґрунтуватися на конституційних засадах, розроблених представниками аграрно-правової науки (Н. І. Титовою, Ц. В. Бичковою, В. І. Семчиком, В. М. Стре-товичем, В. М. Шульгою, І. Будзиловичем, А. Юрченком, В. В. Но-сіком, А. Бейкуном, І. Бакаєм та ін.).

Хоча не всі пропозиції учених з цього приводу знайшли своє відображення в Конституції України, що свідчить про відсутність належного зв'язку між юридичною наукою й практикою правотворчості державних органів.

Процес розвитку сучасного аграрного законодавства України докладно розглядає аграрно-правова наука. Особливо слід відзначити в цьому плані комплексне дослідження колективу авторів (В. І. Семчик, В. М. Стретович, О. О. Погрібний, П. Ф. Кулинич, ІД. В. Бичкова, Т. П. Проценко, О. А. Поліводський, В. А. Сонюк, З. А. Павлович) "Аграрне законодавство України: проблеми ефективності", в якому послідовно розкрито процес розвитку цієї галузі законодавства, її роль у підвищенні ефективності сільськогосподарського виробництва в умовах аграрної реформи, особливості законодавчого регулювання окремих сфер виробничо-господарської діяльності аграрних суб'єктів, перспективи розвитку аграрного законодавства тощо.

Багато конкретних пропозицій щодо вдосконалення сучасного аграрного законодавства України вже висловили представники науки аграрного права України. Крім уже згаданих робіт, особливо відзначаються в досліджуваному аспекті такі автори, як В. З. Ян-чук, Н. І. Титова, В. І. Семчик, Ц. В. Бичкова, В. В. Янчук та ін.

Поряд із потребою вдосконалення законодавчого регулювання окремих сторін сільськогосподарської виробничої діяльності аграрних суб'єктів, їх правового статусу та ін., особливо важливою сьогодні є проблема кодифікації аграрного законодавства.

Зауважимо, що жоден із науковців не відкидає необхідності прийняття єдиного кодифікованого акта аграрного законодавства як нагальної потреби часу. Водночас у сучасній аграрно-правовій науці існують різні погляди на форму, зміст, суть і назву такого кодифікованого акта.

Так, в аграрно-правовій науці обґрунтовується точка зору щодо необхідності прийняття Аграрного кодексу України. Зокрема, В. В. Янчук визначив предмет, об'єкт правового регулювання такого кодифікованого акта тощо. Він запропонував також структуру цього Кодексу, що є вкрай важливим для подальшої правотворчої практики.

Н. І. Титова висунула ідею кодифікації аграрного законодавства шляхом прийняття Основ аграрного законодавства України. Вчена визначила коло суспільних відносин, які потрібно врегулювати таким кодифікованим актом. Прийняття Основ аграрного законодавства України, на її думку, мало б велике значення як для підвищення ефективності правового регулювання

суспільних відносин в аграрному секторі економіки, так і для полегшення правозастосовчої діяльності в цій сфері.

Авторка обгрунтовано довела, що кодифікованим актом аграрного законодавства мають стати саме Основи аграрного законодавства України, оскільки саме така форма кодифікації найповніше відзеркалювала б суть, зміст і межі правового регулювання зазначеного акта. Прийняття Основ аграрного законодавства (а не Аграрного кодексу) відображало б принципові риси аграрного законодавства України, зокрема його комплексний, інтегрований та спеціалізований характер.

Оскільки земельні відносини в системі аграрних посідають чільне місце, визначальним для вдосконалення правового регулювання аграрних відносин є й розвиток земельного законодавства. У зв'язку з цим аграрно-правовою наукою досліджувались також проблеми розробки та прийняття нового кодифікованого акта земельного законодавства України.

Зокрема, питання підготовки основного земельного закону послідовно проаналізували В. І. Андрейцев, Н. І. Титова, П. Ф. Кулинич. Автори визначили коло земельних відносин, що підлягають правовій регламентації таким кодифікованим актом, основні напрями їх правового регулювання; висловили конкретні пропозиції щодо усунення прогалин у сучасному правовому регулюванні земельних відносин тощо.

Представники науки земельного та аграрного права України взяли активну участь у підготовці нового ЗК (П. Ф. Кулинич, І. Будзилович, А. Юрченко, А. Бейкун та ін.). Особливо слід, відзначити плідну практичну роботу в розробці норм ЗК П. Ф. Кулинича як члена робочої групи з підготовки проекту Кодексу.

ЗК 2001 р., розв'язавши ряд дискусійних теоретичних і практичних проблем правового регулювання земельних відносин, водночас зумовив виникнення нових важливих напрямів наукових досліджень, що пов'язано з розширенням сфери його правового регулювання та запровадженням нових земельно-правових інститутів.

Сьогодні вчені-юристи України дослідили поняття та особливості аграрного законодавства України як комплексного системного утворення; з'ясували істотні риси й закономірності функціонування його внутрішньої структури (як вертикальної, так і горизонтальної); визначили основні тенденції розвитку аграрного законодавства в умовах здійснення аграрної реформи в Україні тощо.

Одним із головних напрямів розвитку сучасної науки аграрного права України є теоретичне обгрунтування подальшого розвитку й вдосконалення земельного та аграрного законодавства, розробка наукових засад їх кодифікації, науковий аналіз нового ЗК. Особливого значення нині набуває реалізація практичних рекомендацій щодо вдосконалення аграрного законодавства України як системного утворення та окремих його нормативно-правових актів.

З огляду на це важливою практичною проблемою є необхідність врахування наукових концепцій, висновків, положень та рекомендацій, запропонованих представниками науки аграрного права України, у правотворчій діяльності держави, зокрема під час розробки й прийняття нормативно-правових актів з питань регулювання аграрних і земельних відносин в Україні.

Рекомендована література

Базова.

Аграрне право України : Підручник / В.М. Єрмоленко, О.В. Гафурова, В.М. Гребенюк; за заг. ред. В.М. Єрмоленка. – К.: Юрінком Інтер, 2010.

Аграрне право: Підручник для студ. вищих навч. закладів / В.П. Жушман, Г.С. Корнієнко; за ред. В.П. Жушмана, А.М. Статівки. – Х.: Право, 2010.

Аграрне право України (в питаннях та відповідях): Навчально-практичний посібник. – Х.: Одиссей, 2011. Словник з аграрного права / Уклад. В.П. Жушман, О.О. Погрібний, В.Ю. Уркевич / За ред. В.П. Жушмана. – Х.: Нац.юрид.акад.України, 2010. – 160 с.; Жушман В.П., Корнієнко Г.С.

Опорно-логічні схеми з навчальної дисципліни «Аграрне право України» та «Аграрне законодавство України»: Навчальний посібник. – Х.: Одиссей, 2009. – 400 с.; Гаєцька-Колотило Я.З., Ільків Н.В. Аграрне право України: Навчальний посібник. – К.: Істина, 2008. – 184 с.

Андрейцев В. І. Екологічне і земельне право України: Практикум для студентів юридичних вузів і факультетів / В. І. Андрейцев. — К.: Юрінком Інтер, 1998. — 272 с.

Інформаційні ресурси

1. Освітньо-професійна програма підготовки бакалавра напряму підготовки 08 “Право”.

2. Джерела Інтернет:

Пошукові системи. Режим доступу: www.refine.org.ua: www.ukr.net: www.google.com.ua.

Електронні ресурси для навчання. Режим доступу: <http://edu.km.ru/> <http://vschool.km.ru/> <http://vkids.km.ru/>.

Енциклопедії і довідники: <http://mega.km.ru/>, <http://vesna.sammit.kiev.ua/>, <http://www.slovyk.org/Ink/dic.html>.

Єдиний веб-портал органів виконавчої влади в Україні. Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/>.

Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>.

Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. Режим доступу:
<http://portal.rada.gov.ua/>.

Офіційний сайт Базы українського законодавства в Інтернет. Режим доступу:
www.lawukraine.com.

Урядовий портал Кабінету Міністрів України. Режим доступу:
www.kmu.gov.ua.

Офіційний сайт Міністерства економіки України. Режим доступу:
www.me.gov.ua.

Офіційний сайт Львівської електронної бібліотеки ім. В. Стефаника. Режим доступу: www.lsl.lviv.ua.

Офіційний сайт Базы українського законодавства в Інтернет. Режим доступу:
www.lawukraine.com.